कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

२१६ ॥ जानरथा नवासिरथ ॥

॥ इदं पुस्तकं गोविंदसूनोः पइसे थरस्या स्ति

कृपाकेर पासनो ।

Acc. No. ~~1429~~ M1411
Title - नैषधीय टीका (Canto 2nd)
Author - ?
Date - ?
Sub - Poetry.
folio - 31
Xerox - 62

KKSU LIBRARY RAMTEK 441 106 M-1411 Dist. Nagpur

Checked 2012

श्रीमंतेभगवतेवासुदेवायनमः॥हंसमुखेनभैमीवर्णनार्थंद्वितीयसर्गमारभते॥अधिगत्येति॥
अथमोचनानंतरंसद्विजोहंसस्तमानंदंलोकोत्तरंहर्षंअविंदतलेभे।तंकं।यः।आनंदोवचसामपि
गोचरोविषयोनवर्णयितुमशक्यइत्यर्थः।किंकृत्वा।ततस्तस्माज्जगत्याःपृथ्व्याःअधीश्वरात्स्वामि
नःपुरुषोत्तमात्पुरुषश्रेष्ठात्नलात्मुक्तिंमोचनंअधिगत्यप्राप्य।यथाद्विजोब्राह्मणःश्रीविष्णोः
सकाशात्जगतिलोकेअधीश्वरात्सर्वोत्कृष्टात्पुरुषोत्तमात्तत्प्रसादान्मुक्तिंसाधनंसंरमो
केनज्ञानंप्राप्यवागगोचरंअपिशब्दान्मनसोप्यगोचरंआनंदंब्रह्मस्वरूपंप्राप्नोति।यतो
वाचोनिवर्तंतेइतिआनंदंब्रह्मणोरूपमितिश्रुतेः।ज्ञानान्मोक्षइति।जगतीछंदो।विप्रोपिपक्षि
णावपि।दंतविप्रांडजाद्विजाइत्यमरः।पुरुषेननिर्धारणइतिनिषेधात्षष्ठीसमासोनपुरुषोत्तम
इतिनिर्धारणसप्तमीसमासएव।स्वरविशेषदर्शनात्लाभार्थोविधिः॥सर्गेस्मिन्नाभ्यांतेतिया
वद्वैतालीयंछंदः॥१॥ ॥अधुनीतइति॥सखगोहंसस्तनुंशरीरंनैकधाऽनेकप्रकारंअधुनी
ताकंपयत्।किंभूतांतनुंउत्फुल्लानिविकसितानितनूरुहाणिरोमाणियस्यांसाउत्फुल्लत
नूरुहाकृतांद्विः।तथाचंचुपुटेनपक्षतीपक्षमूलेव्यखत्समीचकार।किंभूतेपक्षतीकरयंत्रणो

रा
१

ननलेहस्तानियमेन धारणेनदंतुरं निम्नोन्नतं अंतरं मध्यं ययोस्ते। उत्फुल्लसफुल्लयोरुपसंख्या
नमितिसाधुः। दंतुरं। दंतउन्नतउरचा। अत्रतुन्नतत्वमात्रं। पक्षातिरितितिः॥ ॥२॥ अयमिति॥ अयं
हंसः स्खलन्नक्षणाएवमोवनसमयएव॥ आलयं नीडं शिश्रिये आश्रितः॥ किंभूतः पक्षतेः पक्ष
मूलस्य अधिमध्यं मध्ये ऊर्द्धगामिनी जंघायस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा एकतमेन एकेनांघ्रिणा ५
चरणेन ऋतं शीर्षं कंडूयितो मौलिर्मस्तकं येन हंसजातिः॥ एकतमेनेति स्वार्थे तमवादयइतित्व
नातमन्॥३॥ ॥सइति॥ सहंसः पटुकीटापनयने समर्थं चंचुपुटं तस्य कोटिरग्रभाग
स्तेनकुद्दनानि प्रहृद्दनानि तैः कीटान्तनुकंडूतन्वीस्वल्पाकडूयस्यां नक्रियायां यथातथा
उन्नुदस्फुटयामास॥ किंभूतः पंडितः कंडूयनये कुशलः किंभूतान् गरुद्भं पक्षमूलक्षद्दं
मे तल्लक्षणं दुर्गं तत्र दुर्ग्रहान् उद्धर्तुमशक्यान् अतएव कंडूती क्षणं पीडाकारि यथा तथा दुस्रातः
स्याद्वतः तथा क्वचित् निर्धारयितुमशक्ये शरीरदेशे सतो विद्यमानात्॥ अन्योपि पर्वतदुर्गा
दुर्ग्रहान् उपद्रवकारकान्मारणे नन्नुदीतनुदइति स्वरितत्वादात्मनेपदं॥४॥ ॥अयमिति॥
य अयंहंसस्तडागस्य नीडजाः पक्षिणास्तैरत्यागलघु शीर्षं पर्याप्यत वेष्टितः अथानंतरं

त

स्यकरग्रहजात नळस्य हस्तग्रहणाजाद्वैकृताद्धिकाराशंकितैः ग्रस्तैः अतएवविकृस्वरस्तैरै
नं॰ ब्रस्वरैः पक्षिभिरुद्डीयतउड्डीतं॥ एषापिपक्षिजातिः॥ वैकृतंदंतुरपक्षत्वात्॥ तौर्धौदोकरग्रह
र्थंकेश्चित्रकश्चन नीरतो वक्ष्यते। अपबाळिग्रहणाजाकुलहादैः शंकितैरुच्चैः स्वरैर्गम्यते॥
लघुक्षिप्रमरंध्वतमित्यमरः॥ वैकृता स्वार्थेऽण्णास्त्रीशमासेतिवराविक्किकस्वरः॥५॥ ॥वहत
इति। सरवगो हंसः सरसः सकाशात् नळस्य कररक्तत्वात्कोकनदभ्रांतिः रक्तोत्पळचहं
सा नांप्रियं इत्युत्प्रेक्षा॥ किंभूतस्य नळस्य सरसस्य बहुनि शैवसंबंधिनी लक्ष्माणि त्रिपुं
ड्रादिनि यस्य तस्य भावस्तत्ता तां वहतो धारयतः शिवभक्तिर्युक्तांते शैवातत्संबंधिनी वा
सरः पक्षे बहुनि शैवळानि यस्यां सा बहुशैवळाक्ष्मा पृथ्वी यस्मिन् तस्य भावस्तत्ता तां वह
तः॥ शिवं कल्याणं तत्संबंधीनि शुभसूचकानि लक्ष्माणि सामुद्रिकोक्तानि मत्स्यादीनिप रा॰ २
स्येतिवा॥ किंभूतं करं धृतं रुद्राक्षाणां मधुतुल्यं समीचीनं वा व्रतं नियमो यैः शैवत्वात्॥ न
रुद्राक्षा एव मधुव्रता भ्रमरा येनेति वा रुद्राक्षधारणं नियमेन करोति अन्यपविद्धधा
रणो नियमो नेति न पौनरुक्त्यं। कोकनदमपि रुद्राक्षसदृशाभ्रमरयुक्तं। नक्षमंतइत्य

५

क्षमाः रुद्रस्याक्षमाः कर्मणषष्ठ्यासमासः तां धुनोति कंपयति रुद्राक्षमधुतद्य तद्व्रतं च धृतं तद्
येनेति वा शिवद्वेषिह पराभवकारिणामित्यर्थः अनेन पौनरुक्त्यशंकापि निरस्ता तथा वूरणां रु
त ब्राद्ध धृता रुतयैस्ते धृतरुतः सशब्दाः रः अग्निस्तद्वद्दक्षिणी पिंगलानि नेत्राणि येषां
तेरा हाए वं भूता भ्रमरायत्रेति वा अर्थात्लोक नदविशेषणा रशब्दो अग्निवाची: आगम
शास्त्रे। तथा रः पावके तीक्ष्णो वेति विश्वः शैवत्पन्नत्यस्पदं भक्तिरितिवाण रुदितु समदादि
त्वात्किशाराक्षाइति बहुव्रीहौ सकस्थ्यक्ष्णोरिति षत रुद्राक्षमान् धुनोतीति दीर्घता क्किंघ
तिक्षिप्र। व्रतविशेषणत्वान्नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वं॥६॥ ॥पतग इति। एतस्य महीभुजो राज्ञः धु
ऊंभऊन् आश्रयन् पतगो हंसः आतुलमनु यमं कुतूहलं कौतुकं विदधे चकार॥ पुनरा
गमनं कौतूहले हेतुः तु वितर्के चिरकाललालनात्तालनादिति विस्रंभं अतिविश्वासं अवा
पितः प्रापित एव। अनुपश्चादेतस्मात् विश्वासं अवापितः प्रापित एव॥ अनुपश्चादेतस्य
भुजं भजं न्नितिवा सन्नि पाठे अवापितः सन्। अनुपश्चात् अन्योपि बहुकाल्योषितोवि
श्वासं प्रापितः स्वामिनं स्वगुणे कुतुकिनं करोति॥७॥ ॥नृपति इष्टं मानसं सरो यस्य

5

सहंसः अबोचतो वाच॥ किं कुर्वं शकुन्तकान्तेर्भिक्षुकौतुहललक्षणान्मंतं यत्तरंगेषु निमज्जङ्कुड
उत्तेन्नप्र मानसं नयांतः करणं अवलंबित्ने कर्णशष्कुल्या वेवलस्यैयोय नैवविधावतश्रृयन्न यान्
भिकुर्वन्नित्यर्थः। राज्ञो मनः स्वराब्द्व वचनश्रवणे शंकुकुर्वन् नुवावेभावः। अन्योपि ऊर्मि
क्षुमज्जत इष्टस्पकलाशमवचं दत्ते। कर्णाकारो वाद्यपिरोषः शष्कुली। मानसं सरसिस्वां
ते। सत्वं मा यत। अत्यजः सतवदयोदय एव मानसः संप्रज्ञादित्वादपर। अम्तं यज्ञरोपस्या
त्पी कूपेसलिल इतिविश्वः। कलशीकं नद्धु तश्चेतिक स्नकपीति द्रूस्या निषेधः॥८॥ ॥मग
येति॥ धर्मागमा धर्मशास्त्राणि तेषां मर्मरहस्यं तस्य पारंगच्छंतीति एवं भूतैरपि नृपै राज
भिर्मन्वादिभिर्मृगयायापापर्धिपर्नविगीयते नेनिंघते अपि तु क्रियत एवा एवं सत्यपि देवा
खत सुंदरस्त्वंसायत अल्पङ सतवदयोदयोज्ज्वलो धर्मः दयायाउदयेन उत्पत्त्या उल्लः
शोभमानः सदयत्मासहन अयः शुभावहविधिर्यस्य उपकरिष्यमाणत्वात् तथा माण
त्वात्तथा हृद्यो ज्ज्वल इति वा। दयोदयेन सह वर्तमानो तएवोज्ज्वलत इतिवा॥ मन्तोश्वनेदयां
बिना सुस्कारणं नास्तीत्यर्थः। स्मरेतिभिन्नं हे सुंदर त्वं स्मर विचारय वाक्यार्थः कर्मन्नृपेः किं

माणा मृगयाधर्मीगमर्मपारंगैरपि नविघंते इतिवा। मन्मोचनेदयांविना ऽन्युक्कारणोनास्ती
त्यर्थः। स्मेरेति। भिन्न हे सुंदर त्वं पारगैः अत्यंताध्वेतिजः॥९॥ ॥मृगयाया अनिंदने कारण
माह। अवलेति। नृभुजां राज्ञां मृगया अघायपापायनभवति। कथमित्यत आह॥ किंभू
तानां भूभुजां अवलंभिर्बलं स्वकुशलं चतदभ्रांतिः एवंशीलान्मीनान्घ्नतां मारयतांतथा
निजाः स्वीयायस्य नीडद्रुमानिवासस्थानं वृक्षास्तांल्लियंति एवंशीलान्खगान्पक्षिणःघ्न
तांतथा अनवद्यान्निरपराधंतत् पंततः अर्दंति पीडयंति एवंशीलान्मृगान्घ्नतां अतः संज्ञा
भवत्येते सुखदुःखसमन्विताः इत्यादिस्मृतेस्तरुणात्तृणादेरपि प्राणित्वात्तद्वधस्य दोषाय
परं तु इह भिन्नहो राज्ञां धर्म एवेति भावः। अबध्नान्बलिने भक्षयंतीति मत्स्यानां जातिस्वभा
वः। अवघे अनघपण्पीपिप्साधुः। पाश्चाबद्धे व्रीहिस्तत्पुरुषो वा पूर्वश्लोको मृगयादोषाभा
वेस्मृतिं प्रमाणमुख्या युक्तिमयं पदत्र॥१०॥ ॥यदिति॥ हे राजन् अहं तव यत् अप्रियं निंदा
दि अवादिषं उक्तवान् अस्मि प्रियं आधाय कृत्वा तत् अपियं नु तु मुनिराकर्तुमिच्छुरस्मि।
तत्र दृष्टांतमाह। अंशुमान् सूर्यः तरोः वृक्षस्य आतपेन कृतं संज्वरपीडां अमृतं जलं अ
भिवृष्यामि अतो वर्षित्वात यथानुदंतीत्यर्थः अनेन दृष्टांतेन अतिबाधितं प्रियकारिष्णा

घ्नान्

भितिसूच्यते॥११॥ ॥उपात्ति। अयाचितमप्रार्थितं उपनम्रमुपस्थितं हितं प्रियं परिहर्तुं त्यक्तुं तवा
पि सार्वभौमस्यापित्व नयायुक्तां हि यतः करकल्पं ईषदसमाप्तः करः जनानां तरं अन्यो जनो मल्ल
क्षाणाः करकल्पं जनानंतरं यस्य एवं विधा बुभुक्षितः। निर्मलात्शोभनानृविधेर्द्देवास्य प्रतिग्रह
त्वया प्राप्तिप्रामः सर्वं हि शुभाशुभं देवात्प्राप्यते॥ यद्दैवशाङ्खवतितल्केनापि निराकर्तुं न श
क्यते॥ करेण हि दीयते। यद्दुर्विधेः देवस्य हस्त भूजांङ्कनांतरात्। एतादृशः प्रतियहोराज्ञो
दोषाय न। अयाचिताङ्कृतं याद्यमपि दुःकृतकर्मणा इति याज्ञवल्क्यः॥१२॥ ॥स्वगवं परिहरीति
पतगेनेति। पतगेन पक्षिणा मया जगत्पते भुवनाधिपते रत्तवनलस्य उपकृत्ये उपकारो
यत्प्रभूयते किं समर्पेन भूयते ऽपितु नः इति यद्यपि वेधिजानामितदपितथापि प्रत्युपक
र्तुं प्रत्युपकारार्थं अन्वेयः कथमस्य उपकरोमी ति उत्कंठादराः पीडा वा मां न तु न्वं नैवत्य
जंति॥ असमर्थमपि प्रेरयंतीत्यर्थः॥१३॥ ॥उपकर्तुं शक्यते न वेति विचारो मास्त किंतु उ
पकर्तुः प्रत्युपकर्तव्यमेवेती विधिरस्तीत्याह। अविराक्षीत। अथवा पक्षांतरे पुरुषः यः कथं
न उपकर्तुं उपकारकस्य आप्तोपायिकं मास्मोपाय भ्रतामास्मो पायसाध्यामित्यर्थः। एवं

राम
४

कृतामुपक्रियामुपकारं अचिरात् शीघ्रमिति आचरेत् कुर्यात्॥ जीवनस्य सत्वरगत्वरत्वादचिरादित्यु
क्तं॥ इत्थंविधोसीति वा। सा उपक्रिया पृथुर्महती अपृथु अथवा अणुरल्पा वा ऽस्त्विति तिष्ठतु इह इति विशेषे
महत्वाल्पत्वात्तल्लक्षणो विदुषां ज्ञानिनां आग्रहो निर्बन्धो नास्ति॥ उपकारस्य सत्वरगत्वरत्वादिव महत्वा
दिति महत्वास्योहः। तत्परिहार एव तात्पर्यं॥ उपाय एव तात्पर्यं उपाय एवोपयिकमिति विनयाकृ
पया ह्रस्वत्वान्यपि पाठात् स्वार्थे टाकृतदंतात्तत आगत इति अणानेत्वाद्यऽप॥ ह्रस्वत्वं वा युक्तमौ
पयिकं लभ्यामित्यमरः॥ ॥२४॥ वचनप्रसंगार्थमाह॥ भावितेति॥ यद्यपि इदं मदीरितं मद्वचनं वि
चारचारुविचारविषये चारु मीमांसासहं चेत् न भाविता भविष्यति अहं लोकोत्तरमुपकारं करि
ष्यामीति। सत्यमेव तथापि त्वं मिथ्या चेन्मन्यसे तथापि श्रव्यं मदीयं वचः श्रव्यं श्रवणार्हं त्वत्येवा
विचारचारुविचारविषयचारु मीमांसासहं चेत् न भविष्यति अहं लोकोत्तरमुपकर्तुं इष्टसा
धकत्वात्॥ इयं खगवाक् पक्षिणो वाक् पक्षी मनुष्यवाचा वदतीति अतोऽपि हेतोः मद्वचनं
किं मुदं संतोषं न धास्यति न करिष्यति॥ अपि तु करिष्यत्येव। इष्टसाधकत्वात् अपि रेवा
र्थः केवलशुकवाणीवा श्रव्यं अर्हार्थ अवोपाधीति पतः॥२५॥ ॥ तदेवाऽऽह॥ सद्भिरिति॥ किल

प्रसिद्धो।सभीमसंज्ञकोभूपतिराजाजगतिसर्वोत्कर्षेणवर्त्तति॥किंभूतःअरिसार्थेवैरिसमूहेसार्थी
कीकृतमन्वर्थकीकृतंनामस्वसंज्ञायेनाविभीत्यस्माद्वैरिणाइतिनत्वन्येइतिभीमः भीमादयोपाद
नइतिसाधुत्वंसकः विदर्भभूर्विराट्भूःयंपतिमवाप्यशक्रभर्तृकामपिद्युपतिकांद्यामपिदिवंहसंति॥
तत्तुल्याभवतीत्यर्थः॥शंकतेतपस्विभ्योपीतिशक्रस्तद्भूतकाद्यौः अहंतुभीमभर्तृकेतिहासहेतुः
शक्यतेजेतुमितिवा।तस्मात्कोपिनाविभेतीति॥अर्थेनसहवर्त्तमानसार्थकंतेनसहितंतुल्ययो
गइतिबहुव्रीहिः चोपसर्जनस्येतिसः।शेषाद्विभाषेतिकिम्॥ततश्चिविधिः॥ शक्रभर्तृकांनद्य
तश्चेतिकप्॥१६॥ ॥भैम्यालोको नरेशुणो[illegible]कर्षीभिध्यातवानिनासार्थेपुराणप्रसिद्धमितिहा
संसूचयन्नाह॥दमनादिति॥हेराजन्सभीमःदमनात्एतन्नाम्नस्तपोधनाद्दृष्टः वरदानस
मर्थाद्दमनाकुअत्यर्थे[illegible]णप्रसिद्धमितिहासंसूचयन्नाह प्रसेदुप्रसन्नात्तथ्याभिरोडप्रता
रकात्एवंभूतात्तनयावरंकन्यालक्षणमभीप्सितंआपप्राप्तवान्॥किंभूतांदिष्टकाळंविष्ट
पंभुवनंअनयोस्त्रितयेकाळत्रितयेभुवनत्रयेचअनन्यसदृकुअनन्यसदृशोनभव
ति॥एवंभूतःसौंदर्यौदार्यादिगुणोद्वयोयस्यास्तां॥ भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालेलोकत्रये

प्रः राम
५

पिदृक्कुसौंदर्यादिगुणावती कापि नास्तीतिभावः। दृष्टस्तेनैव मुनिना दत्तो विशिष्टपवित्रये ऽनन्यसदृक्शो
गुणोदयोयस्येनानिमितिवा॥ काळोदिष्टइत्यमरः॥ दमनात्सहितीपदमः संज्ञायामितिल्युः प्रसदेशर प्रसेदुषः
भितोभाषायांसदन्त्वसुभुवईतिकसुः अनन्यासदृक्सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेइतिपुंवद्भावः॥ ॥१७॥ भुवने
ति॥ यतोयस्मात्कारणादसौभीमतनयाभुवनत्रयसुभ्रुवः सुंदर्यस्तासांकमनीयतयायोमदःसौं
दर्यणयोगस्तंतनुश्रियासौंदर्येणदमयंतीग्लपयतीशामयंतीवाउदियायोत्पन्ना॥ ततस्तस्मात्का
रणाद्दमयंतीतिअभिधांसार्थकंनामदधेबभार॥ भृसुधृञ्त्रास्त्रिभ्यःछंदसीतिकृतिसाधितस्यभु
वनशब्दस्यबाहुळ्यकाङ्क्षायांप्रयोगः॥ अणावकर्मणादितिकर्त्रभिप्रायेक्रियाफळेयत्परस्मै
पदंविहितंतस्यैवनपदमित्यादीनानिषेधाद्णावकर्मकर्तृकेवतत्रैवचित्तवत्कत्वभावात्तेनपरस्मै
पदाप्राप्तिनिषेधात्क्रियाअभावाच्चाकर्त्रभिप्रायेयथाप्राप्तंपरस्मैपदंभवत्येवेतिदमयंतीत्य
त्रशाताप्युपेते॥ १८॥ ॥श्रियइति॥ हेराजन्त्वंतांभैमींश्रियमेवलक्ष्मीमेवावेहिजानीहि।
परमयंविशेषः। गुणसिंधोर्गुणसमुद्राद्नराधिपात्पृथ्वीपतेरुदितामुत्पन्नां। लक्ष्मीःसमु
द्रादुत्पन्नाइयंतुगुणसमुद्रात्इतिविशेषः॥ अप्रसिद्धस्यज्ञापनंक्रियतेनतुप्रसिद्धस्येत्याह॥

वाग्सिद्धौ॥ स्व वधिधिर्व्यवधानंतस्यांसत्यामपिमृडोमहादेवस्तस्यचूडामौलिःसानिर्ह्यंयःस्थ ले
नंयस्याःसातांविधौश्चिंद्रस्यकलांकोनवेद अपिजानीति अपितुसर्वोपि॥ ईश्वरस्याप्रत्यक्षत्वेपि
तन्मौळिस्थितांचंद्रकलांसर्वोपिवेत्तितथाम्यवधानेपित्वमपितांवेत्सीतिभावः इणा लोटिहेशपित्वा
दुणाभावएजादित्वाभावादेत्येधतीतिवृध्याभावोनाउणःआङ्प्रश्लेषेउमाडोम्येतिपररूपेप्राप्ते
रवेहीत्येवरूपं॥ ॥१९॥ चिकुरेति॥ हेराजन्तेचिकुरप्रकाराःकेशसमूहाःजयंतीतिसर्वोत्कर्षेणावर्त्त
ते॥तेके॥ साविदुषीपंडिताभैमीयान्चिकुरप्रकारान्समूहान् आबिभर्त्ति आभरणंकरोतिवा॥
चामरेणसाम्यमितिसर्वोत्कृष्टत्वंकथमित्यत आह॥ पश्चुनाचमरसंज्ञकेनापि अपुरस्कृतेनप
श्चात्कृतेनचामरेणतत्तुल्यानांतेषांकेशानांतुलसाम्यंकः इच्छतु नकोपि॥ चामराणांहीन
स्थानधारणा ततत्तुळनानास्ती॥ अथचूडानायमस्तकेविधीयतेपुरस्कृतेतेषांस्पर्धेणापि सूम ६
अपकृतेनासतासहसाम्यंकोभिलष्येत् अतः तत्केशानांसर्वोत्कर्षेता॥ विदुषीविदःश
तुर्वसुः॥ उगितश्चेतिङीप्॥ वसोःसंप्रसारणं॥ तुलणान्यासेतिपुंप्रसंज्ञापूर्वकोविधेरनि
त्यत्वाल्लघूपदगुणाभावः॥२०॥ ॥खुरेरोरीति॥ हेराजन्मृगाःखुरेणकंडूपनयनंतद कंडूपनयं

12

या

वव्याजस्तमास्वदृशोः नेत्रयोः सांत्वनाआश्वासनं जयंन्तीतिकुर्वीत॥ यतस्तस्याः भैम्याः आखार्व
क्षणशोःनयाविशाळनेत्रशोभयाजितयोःपराभूतयोः अतएवभयाद्विवउदयत्प्रमीलयोः ज्ञा
यमानतंद्रीकयोः लुप्तोत्प्लवक्ष्या॥ यथाकेनचिज्जितंभीतमन्यमपिकश्चित्करपरामर्शादिनासां
त्वयति॥ तथामृगा अपिस्वनेत्रसांत्वयंति॥ तंद्री प्रमीलेत्यमरः॥ स्वर्बोद्धस्वश्चवामनइतिवाउ
दयतइतिगतो॥ २१॥ ॥अपीति॥ हेधरापतेपृथ्वीपतेदमस्वसुर्भैम्याः लोकयुगमपिमातृकु
ळपितृकुळलक्षणंश्रुतिगामि॥ तयालोकाकर्णतविषयत्वेनजगत्प्रसिद्धत्वेनसुतरांव्यतिभा
तेपरस्परोत्कर्षविधिनिमयेननाभासइत्यर्थः॥ इदंभैमीमातृकुळमितिजगद्विख्यातत्वेभैमी
मातृकुळस्यशोभनंतद्भैमीपितृकुळननांगीकृतं॥ एवंभैमीपितृकुळमिदंइतिजगद्विख्या
तत्वेतेनभैमीपितृकुळस्यशोभनंतद्भैमीमातृकुळेनांगीकृतमितिविनियमः॥ भैमीसंबं
धेनपितृकुळवन्मातृकुळवन्मातृकुळवच्चापितृकुळस्यशोभते॥ सादृशंश्रुतिगामित
याविशेष्यताश्रुतिगामित्वलक्षणंसादृश्यंमातृकुळस्यापितृकुळापेक्षयापितृकुळस्यच
मातृकुळापेक्षयानतुदृगाद्यपेक्षया॥ एवंदृगादीनामपिसजातीयापेक्षयैवश्रुतिगामित्व

त्व लक्षणांसादृश्यं नांगीकरणीयं तत्तु लोकयुद्धापेक्षया॥ तथादमस्वसुर्दशावीपनेत्रे आपिश्रु
तिगामितया आकर्णदेशविशालत्वेनातितरां विनिंथनभातेन शोभते इति दूतवचनं॥ दक्षिणनय
नस्य श्रुतिगामित्वेन नयस्य श्रुतिगामित्वेनयाशोभातां वामंनयनमंगीकरोति॥ वानयनस्य
च श्रुतिगामित्वे नयाशोभातां दक्षिणा नयमंगीकरोतित्यत्रापि विनिमयः श्रुतिगामित्वेन
दक्षिणं वामंभिद धामंभिद वामं दक्षिणमिवेत्यत्रापि सादृश्यरूप एव तात्पर्यं ज्ञेयं॥ तथादमस्वसु॥
संबंधिनः श्रुतदृष्टाश्रुताः पुराणादौ दृष्टाः कासुचित्सुंदरीषु यद्वा कासुचित्स्त्रीष्वेव श्रुताः कासु
चिद्दृष्टा रमणीगुणाः स्त्रीगुणाः श्रुतिगामितयास्मेल्लोकाकर्णनविषयत्वेन व्यातिभाव्यातिभा
तेधिनिंयेनशोभंते इति बहुवचनं पुराणादावन्यस्त्रीषु वा पेश्रु तास्ते कासुचिद्दृष्टास्ते भैम्यामे
वश्रूयंते इति श्रुतानां दृष्टानां च स्त्रीगुणानां दमस्वसुः संबंधिनां यच्छुतिगामितयासाशो॥ राम ७
भतत्तद्दृष्टांगीकृतं। एवं दृष्टानां शोभनंतत् श्रुतेरंगीकृतंभितत्रापि यथाकथंचिद्विनिय
मः॥ यथाश्रुता भैमीसंबंधिनः श्रुतिगामितया शोभनेन तथा दृष्टा अपि भैमीसंबंधिनः
श्रुतिगामितया शोभंत इत्यत्रापि सादृश्यपर एव तात्पर्यं॥ श्रुतदृष्टा अपि सर्वेगुणाः भैम्यां

स्वैवा श्रुतिगामित्वं विधातेततः श्रुतानां स्त्रीगुणानां दमस्वसुः संबंधिनां ४

विधं तदृतिभाक॥ सामुद्रिकशास्त्रेऽक्ततानां पद्मिन्या दोषदृष्टापि स्यादृश्णारवतात्पर्यं॥ [illegible] निवायथाक
थंवंइ अं॥ विस्तरभयान्नालेरव्यते॥ अक्तिश्रोत्रस्तधा म्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणीति विश्वः॥ गामिग
म्यादि[illegible]शाकेताघ्री ल्यपवाणिनिः॥ त्वतलोइतिपुंवत॥ प्रानिहारइत्यात्मनेपदं॥ द्विवचनेसवर्णदीर्घले
कृतेबहु वचनेवात्मनेपदे घतन इतिकस्यादादेशेशाद्लुक्टेरेत्वां स वेत्रवचनश्लेषः॥ २२॥ ॥निलि
नभिता॥ तदीक्षणे भैमीनेत्रेएषती मंजनश्लाहामस्पृशती अप्राप्ते अंजनानंजितसती नलिनक
मलमक्लिनंस्च कांत्या दूषितं विदधानं कुर्वती॥ किंभूतेतदीक्षणे विदंणवती आस्यनंप्रकाशयंसंसार
यंतीश्चा जुरीत्याविलोकमाने अंजनांचिते अंजनपूजितेसांजनेसतीतदीक्षणे खंजनमपिखंजरीट
मीपरुधिगर्वेणाकांतिमदेनदुर्विधं दरिद्रं विदधाते॥ अवतंसीकृतंकमलं कर्णाक्षावलोकन प्रसक्त
यास्वकांत्या मलिनं रूपा मंविदृंणवती कुर्वतीतथा पश्यती हारिणीमस्पृशती नेत्रविषये अगण
यंतीए वंविधे॥ भैमीनेत्रकज्जलांचितखंजनपूजनात्पूर्वं स्वकांत्याकमलंजितं हरिणीनेत्रयो
स्तु भैमीनेत्रशोभासंभावनापिनास्ति॥ अंजनपूजनानंतरं खंजनस्य मन्नेत्रसदृशानान्ये
स्पातिगर्वस्तइतितं कुर्वातीइत्यर्थ इतिवा॥ रुचिविषयेदर्पणारसितमितिवारुचीतिभिन्नंपदं ख

15

जनोहि भुक्तकल्लोलोऽगतिरलोऽगतिचंचल श्चातस्तेनसाम्यसंभावनायां कज्जलदानानंतरंतदधि
ककांतित्वात्सोपि जितइतिभावः॥ मलिनंस्वगतंश्यामंगुणंविलोक्य नवशाद्वदंणवती प्रकाशयं
नीनलिनंरुचिगर्वदुर्विधंविदधातेइतिवा॥ मलिनश्यामंनलिननीलोत्पलंरुचिगर्वदुर्विधं
विदधातेइतिवा। सलिलास्वीक्षणाद्दश्यायाः पूर्वमिवनीलोत्पलमित्यर्थः॥ तथा असंकुचंती
सती एषती हरिणी रुचिगर्वदुर्विधंविदधाते भर्णिमेषत्ववेळायामपि नाभ्यां हरिणी जिताकिं
पुनः कटीक्षविक्षेपवेळायामितिवा अस्मिन्पक्षे दुर्विधा दुर्विधश्चेति नपुंसकमनपुंसके
तिएकावद्भावो॥ अज्यतेनेनेत्यंजतेनेनेत्यंजनं तेनप्रजितेइत्यनेनत्यजंतंतेनप्रजितेइत्यने
नकुडुंतस्या ऊरू व्यक्तिम्रक्षणेषितिधातोरर्थानुसारेणादृशोः स्नीग्धनीलरक्तसितवर्णकां
तिकांचनत्पयोगः सूचितः॥ तथाच नलिनादिषु मध्येकस्यापि गुणास्यसत्वादृशोरुक्त राम ६
पूर्वोक्त गुणासत्वाभावस्तासां नलिनादीनि जितानीतिभावः॥ मलिनंदूषितकलुइतिविश्वः॥
अंजिते अतो अवेः प्रज्ञायानितृइटिनांचेप्रज्ञायाभितिनलोपनिषेधः॥ अंजनांजितेइति
पाठेसीतिचौरादिकस्यांजयतेर्निष्ठा अंजनेनाभासितइत्यर्थः॥ ॥२३॥ अधरमिति॥ हेरा

जन् अस्यादमयंत्यारदनलुदं अधरंवोष्ठंबदत् अभिरधत् अधरबिंबइति अदः पदएतत्पर
सुंवातो पराब्दः इत्यतोः हेतो भैव्यं समीचीनं अनयं संबंधेल भते प्राप्नोति॥ इति किं किल यस्मा
त् बिंबनामकफलं यस्मात् ओष्ठाद धरं हीनं॥ बिंबापेक्षयास्याधिकरक्तत्वाद् मतयुक्तत्वाच्च॥
अधर बिंबं बिंबसंज्ञं कफलं यस्माद धरबिंबइति बहुव्रीहिः नतु अधर एव बिंबइति॥ अन्या
सात् अधरो बिंबइवेति मंडलं चंद्रबिंबं कर्मधारयः तत्पुरुषः॥ एतस्मात्तु बहुव्रीहौ अर्थतः शब्द
तश्च भव्यत्वं। भैम्यधरोऽजितबिंबइति भावः॥२४॥ ॥कृतेति॥ इंदुः वेधसा ब्रह्मणा दमयंती वद
नाय भैमीमुखनिर्माणं कुर्वता तत्सारंभिवगृहीतश्रेष्ठोभागाभिव॥ कृतं मध्योबुलं छिद्रं यस्य
एवंभूतं विलोक्यते दृश्यते तत्कर्तितइत्यर्थः। कलंके नद्धृतसारत्वमुत्प्रेक्षितं॥ किं भूतं धतेतोंगभी
रखन्यां निम्नगर्तेपरभागे छितस्य रवस्याकाशास्यनीलिमायेन॥ कलंकोनभवति किंतु अ
यं आकाशनीलिमा। भैमीमुखं निष्कलंकं चंद्रसारतुल्यमिति भावः॥ वदनायाक्रियार्थो
पपदंस्येति चतुर्थी खनितिकृदि कारादक्तिन इति ङीप्॥२४॥ ॥नीरांजनामीध्यतेति॥ प्रकारां
तरेण भैमीमुखस्य चंद्रादाधिक्यमाह। ब्रह्मा त्रयावंद्रोभ्राम्यतितत्रोत्प्रेक्षा॥ विधिर्ब्रह्मा विधुः

17

चंद्रं उचितं योग्यं विदर्भजां भैमीं तस्या आननं तस्य पत्नी राजनार्थे मारात्रिकार्थं वर्द्धमानकीभ
ववर्धमानकं शरावं भ्रमयति॥ किंभूतं विधुं॥ धृतलांछनमेव कलंक एव गोमयं चन गोमय
रंजनं येन तथा आलेपनं पिष्टोदकं आङ्कूपणा इति लोको प्रसिद्धौ नैव पांडुरं॥ चंद्रस्तन्मुख
सादृश्यं न प्राप्नोतीति भावः॥ गोमयालिप्तेन चूर्णाक्षितदेन शरावेण दृष्टिदोषनिरासार्थं नी
राजना क्रियत इति लोकाचारः॥ शरावो वर्धमानकं इत्यमरः॥२६॥ ॥सुषुमेति॥ कम
लस्य शोभाधिका भैमीवदनस्येवेति सुषुमाविषये परमशोभाविषये परीक्षणे नाद्धिवे
नत्रो धनेर्भिरिवलं समरत्नपद्मं पद्मजातः तन्मुखचंद्रेमी मुखवात् अभाजि पराजयं प्राप्त॥
यतः भंगलक्षणं पराजयचिह्नं सलिलोन्मज्जनं जलादुन्मज्जनम् ऊर्ध्वभवनं अद्यापिनो
छति निमज्जति॥ स्फुटमुत्प्रेक्षेव वा॥ जलोन्मज्जनं तस्य स्वभाविकं भंगलक्षणात्वेनोत्प्रेक्षि
तं॥ स्फुटं विकसितं भातिं पद्मविशेषणं वा॥ जलोदन्ये धनुर्धरः छक्तबाणमादाय यारक्ष्या
धावं नागछतितावद्यः सलिले निमग्न एव तिष्ठति स विजयते॥ यस्तु ततः पूर्वामवोन्म
ज्जतिति स पराजय इति भावः॥ सुषुमा परमशोभा इत्यमरः॥ सुषिनिर्दुर्भ्यो इति षत्वं॥ अ

राम
१९

भाजीति कर्मे कर्त्तरि विप्रभंजेश्च च्विणीति नलोपः॥२७॥ ॥धनुषी इति॥ तद्भ्रुमो भैमी भ्रुवौ धि
श्वजयाय॥ त्रैलोक्यजयाय रतिपंचबाणयोर्धनुषी नउदितेन प्रादुर्भूते नेति काक्वा इति पा
ठे तिविनर्को॥ तथा तस्या भैम्या उच्चनासिकेरं ध्रुवद्वयोपलिक्षित नासिके त्वपि विषये नाली
को नलिका प्रेर्यल धुरारोत योस्तु विमुक्ति कामयोर्मो साभिलाषिणा रतिकामयो लोकि
शरेष धीर नलो न भवतो पितु नश्लि के एव वा॥ एतस्या भ्रू नासिक द्दष्वा सर्वोपि कामाधी
नो भवतीति भावः॥ नीलाकः शरशिल्पयोरिति विश्वः॥ विश्वजयाय यतुमर्थो दितित्वतुपश्च॥
कामयोः स्त्रीलिका भिभिक्षा चरिष्यतीति स्योगः॥२८॥ ॥सदृशी इति॥ हे अश्वर सा भैमी
परं केवलं तवसदृशी योग्या॥ किंभूता जलशणं दुर्गं तत्र तिष्ठति जलदुर्गस्थानि मृणालानि
जयत इति जितं भुजौ यस्याः सा मृणालुदीप कोमलौ गौरी वेत्यर्थः॥ तथा करलीलया हस्त
विलासेन स्मितमित्रं सूर्यं सुहृदं च सुषंते सेवंते मित्रजुषं तेषां विकसितत्वात् साश्रीकाणाम
पि सरोरुहां कमलानां श्रियः ग्रहयालु ग्रहीतुकामा॥ त्वमपि जलदुर्गस्थ वैरीति कुरुजः
स सुहृदां सत्सहायानामपि वैरिणां संपदः करलीलया वलियावलिक्रियया ग्रहयालु

19

ग्रैहीतुंकामौ रिरंभूस्त्वादुभयोः साम्यं॥ अपिरन्यपद्येत्यार्थो वा॥ मित्रं सुहृद्दिमित्रोर्कः॥ वलिह
स्तांशवः कराः लीलाविलासक्रिययोरित्यमरः॥ गृहेश्चौरादिणपतास्पृहं गृही त्यादी नाश्चु
दि अयामंतेत्ययादेशे गृहयालुस्य योगे न लोकेति षष्ठी निषेधाकि पदइति द्वितीया॥२९॥
नयसीति॥ ॥हे राजन्तस्यां सुदंशि सुनयनायां स्वाभिविभिंतिजातिव्याप्तविषिसुनीकृते
कामे अहमेव सर्वोत्तनेमां प्राप्स्यतिष्यामिति वाल्यंमन्यते एव तारुण्यमपि॥ एवंभूते शिशु
नाचत दुत्तरं त्रि पुजायाः वाल्येल्पतः पदं तारुण्यं वचयसी नरज्यतः अपितु रज्यत एव संतु
ष्यत एव॥ बाल्यतारुण्ये तस्यां तिष्ठत इत्यर्थः॥ वयःसंधौ वर्त्तते तियावत्॥ किंभूते वयसी॥ विधि
नाब्रह्मणारोमरेखयाउदरे वर्त्तमानया प्रविभज्य समं विभागं कृत्वा कृतसीम्नि कृतम
र्यादे अपि॥ एवंविधे विभज्य न रज्यतः किंतर्हि संवलिते एवानुरागं भजत इतीव॥ बाल्यं
वर्त्तते रोमनरखोर्द्धे वे नवतारुण्यप्रारंभ इति उभे संवलिते एव तिष्ठतः॥ रम्यस्वोद्धाल्यत
कुं नराकोतितारुण्यं चांगं गंतुमिच्छतीति भावः॥ विधिनारोमरेखाकृतमार्गेणरेखयाकृतसी
म्न पिसीम्न्याधिकायां भुविमदीयेयमिति कोर्धिद्वयदेतो॥३०॥ ॥अपीति॥ उभौ कुचौ

राम
१०

स्तनौतद्वपुषिप्रसर्पतोःप्लवमानयोःक्रीडतोःरहयोस्मरयौवनयोःप्लवंकुंभौप्लवनार्थंकुं
भौवरणाकुंभौभवतःखलुउत्प्रेक्षायां॥किंभूतेतद्वपुषिकांतिझरैःकांतिप्रवाहैःअगाधतांअ
तलस्पर्शत्वंगमितेपिप्रापितेपिअगाधेत्यकूदकेक्रीडाञ्चविंता॥तत्रापिक्रीडतोरितिद्योतना
र्थमपिशब्दःपूर्वापेक्षयाऽपिरन्यद्वेत्यर्थेइतिवा॥अगाधेत्यकूदकेक्रीडतोईदृशयोर्घट
द्वयेनाभाव्यंयद्यपिद्विवचनेनैवद्वयोरुभावितिचलभ्यते॥तथापिसदासहवासित्वप
रस्परंनभिन्नमितितत्त्वप्रतिपादनार्थमुक्तमित्यवगंतव्यं॥३॥ ॥कलशाइति॥न्यायशा
स्त्रेसमवायिकारणंअसमवायिकारणंनिमित्तकारणंचेतियत्समवेतमेवकार्यमु
त्पद्यतेतत्समवायिकारणंयथामृत्पिंडोघटस्य॥तत्रपूर्वकश्लोकेकुंभत्वारोपणेनत
दुभयसाम्यमसहमानःकविःप्रभागुणाधिकत्वप्रतिपादनेनतयोरुत्कृष्टतामारो
पयितुंहंसमुखेनअपूर्वामुक्तिंभंगीप्रणीतवान्॥असंभाव्यवस्तुदर्शनेपरसंमति
प्रश्लोकिमुपशब्दःहेराजन्त्वचक्रभ्रमंकरोतिएवंवैरीलश्चक्रभ्रमकारीतस्यभावश्च
क्रभ्रमकारीतातल्लक्षणोगुणाःस्वभावःकलशोघटेदृरूपतेसानिजस्यस्वस्यघटस्य

21

हेतुर्निमित्तकारणं दंडः तस्माज्जातः किमु॥ समवायिकारणगुणाः कार्येगुणामारभंते न निमित्तगुणाः अत्र निमित्तगुणाः कार्येगुणामारभत इति असंभाव्यं तत्तया कुत्रचिद्दृष्टमिति प्रश्नार्थः किमुः मयानुदृष्टः कुत्रेत्यपेक्षायामाह॥ यद्यस्मात्तस्य कलस्तस्याभेम्याउच्चकुचोभूत्वा उच्चस्तनतां प्रपद्यमानः प्रभाकरेणादीप्तिसमूहेन वक्रभ्रमं कुलालचक्रभ्रमणमथो दृष्टेः करोति॥ सुंदरवस्तुदर्शनेन दृष्टेः भ्रमणं भवति॥ सूर्याद्यालोकावलोकनवत्॥ अपत्यसतत उच्चकुचो भवत दीप्तिसमूहेन वक्रस्यराष्ट्रस्य लोकसमूहस्य वा भ्रमजनितमोहं आतनोति सर्वेपिस्तनकांतिदर्शनेन कामांधो भवतीति भावः अथवा कांतिप्रवाहे चक्रवाकभ्रांतिमातनोति॥ प्रवाहे चक्रवाका भवंति॥ अतो भ्रमकारणत्वाच्छब्दछलाच्चक्रमकारितागुणो घटे विद्यते। तुंगत्वेन कांतिमत्वेन च तत्कुचौ घटचक्रवाकतुल्याविति भावः॥ निजः सहजश्चासौ हेतुश्च समवायिकारणमिति यावत् तादृशो न भवतीत्यनिजहेतुर्निमित्तकारणं तादृशं दंडाज्जाताः किंवित्युत्प्रेक्षा आक्षेपो वा दंडगुणाः कलशे विद्यत इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशंकायां शब्दछलेन हेतुमाह॥ स इति यद्यस्मात् इति वा॥ इति सयामाति व्याख्येयं॥ चक्रो गणो चक्रवाके चक्रं से

राम
११

न्यरभांगयोः॥आमजालेकुलालस्यभांडेराष्ट्रास्त्रयोरपीतिविश्वः॥३२॥ ॥भजतइति॥खलुत्वे
क्षेदमस्वसुश्चिकुरैः केशैःनिर्मिताकृताबर्हिगर्हणीपिच्छभारतिरस्कारोयस्यसशिखीमयूरःष
ण्मुखंकार्त्तियंनजातस्येवते।प्रसंगतएतदुक्तंतथादमस्वसुःकुचशोभयास्तनभारेणाइ
भतोकुंभौगंडौयस्यसराट्करिणांराजाऐरावतोपिजृंभारिइंद्रंसेवति॥भैम्याःकेशसाम्य
स्तनयाम्यंचदेवाराधनेनप्राप्तकामौवैरनिर्यातनार्थंवंतौभजतइतिभावः॥अधिकेनाजि
तोतमधिकंस्येवतेविकुरैःतैरिविङ्कचनेनैव।वक्रत्वंस्मृचर्थ्यित्वाषण्मुखपदप्रयोगेणषण्मुखस्य
स्कंदस्यकेशसंभावनायांतत्प्राप्त्यर्थंशिखिनःस्कंदाश्रयणंयुक्तं।जंभीगात्रंविनामैजंभ
तेगात्रंविनामंकरोतीतिभंजस्ताद्दृपुर्जंभादधिकोतएव॥स्येव्यतेअस्यगात्रंविनामकरि
णीकुचयोगाज्जंभतुल्येतिहेतोस्तदधिकंभिंद्रंसेवतइति॥३३॥ ॥उदरमिति॥हेराजन्न
दमस्वसुर्भैम्याउदरंमुष्टिनाकृतंविधिनेत्यर्थात्किंभूतेनमुष्टिनानम्राममध्यायस्यएवंवि
धंएष्टायस्योदरस्यतस्यभावस्तत्तातयास्फुरत्प्रकटीभवदंगुष्टपदमंगुष्ठस्थानंयस्य
तेन॥किंभूतमुदरंचतस्त्रस्तांअंगुलीनामध्यातोनिर्गतानिःसृतात्रिस्त्रोवलयस्ताभिर्या

जतेतच्छीव्वं एष्टमध्येनिम्नत्वमंगुष्ठनिवेशात्तुदरेत्रिवलियुक्तत्वंचतुरंगुळिधारणात्॥चत
सृणांत्रीण्येवांतराणिभवंति॥ चतुरंगुळभिमितत्फषस्येत्यर्थः॥३४॥ ॥प्रकारांतरेणोदरमेवव
र्णयति॥कोपिकुतुकीदमस्वसुरुदरमुष्टिनाइयत्तपायन्निर्मातिव्यवछिनत्तिकिंतुप्रेक्षां
यद्यस्मात्तदनंसहेमकांतिभिःसुवर्णमेखलासहिताभिर्वाळिभिःकृत्वाध्वतस्तस्यमुष्टेव
तस्त्रः अंगुळयोयेनएवंविधोभिनुभाति॥तिस्त्रोवलयश्चतुर्थीहेमकांचीवतस्त्रोगुलयस्त
स्यमुष्टेरित्यर्थः॥कोब्रह्मारीपिदेवार्थः ब्रह्मैवेत्यर्थः॥३५॥ ॥एथ्वीति॥विधिर्ब्रह्मामान्मथंका
मसंबंधिनंरथंनिर्मित्सतिनिर्मातुमिछतिकिंतुतस्मैछायां॥किंभूतोविधिः मिहिरःसूर्यस्त
स्यस्यंदनोरथस्तस्यशिल्पंनिर्माणंतस्यशिक्षयाअभ्यासेनपृथुंमाहांतंचवर्तुलंतस्या
भैम्यानितंबंकरोतीतिकृतः॥किंभूतंरथंएककेनअसहायेनचक्रेणावरीतएवंशीलं॥सू
र्यरथैकचक्रनिर्माणाभ्यासेनब्रह्मणाभैमीनितंबःकृतःसकामरथत्वेनोत्प्रेक्षितःनि
तंबदर्शनान्मदनप्रादुर्भावोभवतीतिभावः॥निर्मित्सतिमाङ्ःसनिमिमेत्यादिनाचइस॥
अत्रलोपोभ्यासस्य॥३६॥ ॥तरुमिति॥हेराजन्नसुंदरीभैमीपरिणाविशालेनउरुयु

राम
१२

गेनोरुद्वयेनतरुंवृक्षरूपांरंभांकदलींपरंकेवलंजिग्युर्जयनशीलेति किमुतकिंवक्तव्यंअपि
तेनवाच्यं॥ किंतुतारुण्यमपितांरंभांअप्सरोविशेषमपिजिग्युरेव॥ किंभूताधनदायत्तस्य
कुबेरपुत्रस्यनलकूबरस्यतपःफलस्तनौयस्याः यदर्थेनलकूबरेणतपःकृतंतस्यरंभांकद
लीमप्यूरुयुगेनाजितवतीत्यर्थः॥ द्वयेनद्वयंजितंपरीणाहोविशालतेत्यमरः रंभाकदल्यो
रप्सरसोरितिविश्वः॥ नलोकेतिनिषेधात्तरुमितिद्वितीयासुंदरीगौरादित्वात्ङीप्॥३१॥ ॥
जलइति॥ येजलजेकमलेरविसख्यस्यसेवयेव एतस्याभैम्याःपदतांचरणतांपदमुत्तम
स्थानंव्याजंच आवाप्नुतः प्रापतुरिवध्रुवमुत्प्रेक्षे॥ विधियत्रदंपतीब्रह्मवाहनपक्षिजा
यापतीहंसस्त्रीपुंसौकर्त्तारौतेजलजेकर्मणिएत्यागत्यारुतःशब्दात् ध्रुवंनिश्चयेनस
हंसकीकुरुतः हंससहितेकुरुतः॥ हंसेनवतुल्याच्छिजितादिते सहंसे इत्यनुमीयतइ
त्यर्थः हंसकः पादकटस्ताहितेनूपुरयुक्तेकुरुतः विधिहंसमिथुनाभवनूपुरत्वेनपरि
णतमित्यर्थः रविसेवयापद्मयोर्भैमीपदसत्वप्राप्तिः विधिसेवयाहंसानांएतच्चरस्था
प्राप्तिरित्यर्थः विधियत्रदंपतीयेयज्ञेएत्यरुतः शब्दंकुरुतःरुशब्दात भासहसेकुरुतइ

तिवा॥ कमलस्यहंससंयोगोयुक्तः भैमीपदयोः पश्चाद्दृप्युत्कलष्टत्वात्हंसरवस्वनान्नासिञ्जितयोगा
च्चेयमुत्प्रेक्षा॥ सुंदरत्वेसुकुमारत्वेसजाताब्रह्मणास्त्रीयहंसीमिथुनमेवतभूषणत्वेनकल्पितं॥ तादृश
स्यान्यस्यभूषणस्याभावादितिचध्वनिः हंसकः पादकटकइत्यमरः पक्षेरोषाद्धिभास्वतिकप्रतत
श्चिः। रुतइतिपक्षेसंयदादिः॥३८॥ ॥श्रियेति॥ जलजंकमलंदमयंतीपदेमेवचरणएवनाम
यस्यएवंभूतेजन्मनिजन्मांतरेमंजुलांरम्यांगतिंगमनंपुण्यलोकप्राप्तिरूपांदशांचकपं
नएतुप्राप्नोतुकिंभूतंश्रितानिपुण्यानिश्रेयस्कराणिसरांसिश्रेयःकारिणोपोनघश्चयेन
तत्र॥ तथासमाधिवामुकुलीभावेनसम्यगाधिनाक्षपिताअतिवाहिताअखिलाःक्षपारात्र
योयेन॥ अन्योपिसेवितपुण्यतीर्थःसमाधिनायोगांगेनातिवाहितसमस्तरात्रिर्जन्मांतरे
उत्तमांदशांप्राप्नोतितद्वत्भैमीपदमाप्तिर्जलजस्य॥३९॥ ॥एतादृशीसात्वयाकथंज्ञाते
त्यतआहसरस्वीरिति॥ सरसीः सरांसिपरिखीलितुंअवगाहितुंगमेधातोः कदेशामीकृता
गातिविषयीकृताअनेकानीवृत्तोदशायेनएवंविधेनमयासाभैमीदृशोरीतिथिर्त्वंदृग्गो
चरत्वंअनायिआनीतादृष्टेत्यर्थः॥ किंभूतासदसतोः अस्तिनास्तीतिसंशयःतस्यगोचरः

राम
१३

विषाय: उदरं यस्याः सा अत्यंतं कृषोदरी ॥ एतेन क्वापि देशे तादृशी न दृष्टेति भावः ॥ नीरजकुनपदे
देशा ॥ वित्यमरः स्वरस्वी: गौरादित्वाङीष् ॥ शीले भौवादिकाच्चुमन भावः हिदृत्तीति दीर्घ गोचरोदरी
नासी कोदरीतिङीप् ॥ ४० ॥   ॥ अवेति ॥ हे राजन् अहं इत्यपि चिंतयं विचारितवानस्मि ॥ किं कृत्वादि
वोपि स्वलोकस्यापि यौवतेः स्त्रीसमूहेः सह नाधीतवती नाध्ययनकर्त्री भिमां भैमीमवधत्य
निश्चित्य ॥ सहदैः सह पठ्यते ॥ किल ॥ इती तिकिं ॥ विधातु ब्रह्मण आशये मनसि अस्याः भैम्याः
कतमः तु को वा पति विद्यत इति ॥ विधात्रा सुरसुंदरीभ्योपि सुंदर्या भैम्या योग्यः को भर्ता विनिर्मि
त इति चिंतितवानित्यर्थः ॥ यौवतेरिति युवति शब्दात्सामूहिको भिक्षादित्वादक्षि भस्याढ इति प्रा
प्तः पुंवद्भावो भिक्षादौ युवतिशब्द पाठसामर्थ्यान्न भवति ॥ न सहाधीतवती भिति सुप्सुपेति
न समासः ॥ कतम इति कतरकतमौ जातिपरिप्रश्न इति वचन सामर्थ्यात् स्वार्थेपि डतमच् ॥ ४१ ॥ ॥
अन्विति ॥ इमं अस्या भैम्या अनुरूपं रूपयोग्यं पतिं निरूपयन् अयं वा योग्योऽयं वा यो
घ ग्य इति विचारयन्नपि अथ पश्चात् सर्वेपि युवसु तरुणेषु पूर्वपक्षतां अयोग्यरूपत्वं व्याप
नेतुं निराकर्तुं अक्षमः असमर्थः सन्नहं तस्य सिद्धांतधियं भैमी रूपानुरूप बुद्धिं निःसपन्नं

27

निश्चयंन्यवेशयंन्निवेवेशितवान्॥ अथपश्चात्तयीस्वइतिवा॥ त्वत्तोन्यस्तद्योग्यः कोपितरुणो
नविद्यतइति॥ अन्यत्रापि पूर्वपक्षापेक्षयासिद्धांतस्यबलवत्वं॥४२॥ ॥अनयेति॥ चिरंचि
रकालं अवलोकितापिशुविस्मितारम्यहास्यासा भैमीअद्यमेस्मृतिंस्मृतिवेपथंआरूढवती
[illegible]॥भा॥ किंभूतस्यमेतवानयासीमयारूपसलावण्यमर्यादयाकृतंजनितंसंस्कारविबो
धनंपूर्वाहितभावनाख्यंसंस्कारसमुद्बोधोयस्या॥ तद्रूपयोग्यत्वात्तद्रूपदर्शनेसास्मृते
त्यर्थः॥ स्मादृग्रूपदर्शनेननहिस्मृतिर्भवतिसदृशादृष्टचिंताद्याः स्मृतिबीजस्यबोधकाइति॥
रूपसीमयेतिडाभ्युभ्यामितिजापितृतीया॥४३॥ ॥त्वयेति॥ किलेतिसंभावनायांहेवीर
हेभरदमयंत्याः किलकिंचितंशृंगारचेष्टाविशेषंत्वयिपरंकेवलंविराजतेविशेषणाशो
भते॥ वीरस्यैवशृंगारत्वंयुज्यते॥ वीरानुरागिण्यश्चस्त्रियइतिसूचनार्थंवीरेतिपदं॥अ
र्थांतरंन्यासंदृष्टांतत्वेनाहमणिहारावलेर्मुक्ताहारसमूहस्यरामणीयकंसौंदर्यंतरु
णीयकंसौंदर्यंतरुणीस्तनेतरुणप्रायएवकुचेशोभतेतरुणपाकुचेएवशोभतेननुवृद्ध
योषितः॥ कोधाक्रूहर्षमीत्यादेःसकरःकिलकिंचितमित्याळकारिकाःरामणीयकीका

राम
१४

28

मनीयकवत्॥४४॥ ॥पुनरुक्तंतदर्थमाह॥ तवेति॥ हेराजन् तवेदं दृश्यमानं अनुपमं
रूपं तया भैम्या विना विफलं निरर्थकं॥ कस्य किमिव॥ अवकेशिनः वंध्यवृक्षस्य विफलं फल
रहितपुष्पमिव तद्यथा न शोभते॥ अथवा अकेशिनो मुंडितमुंडस्य शिरसि धार्यमाणं
पुष्पं यथा विफलं तया विना न केवलं रूपं विफलं किंच वृद्धताप्रभो धनाढ्यश्रेणीविष्ट
ब्धापि वृथा व्यर्थैव॥ तथा संश्रवदंतः कूजंतः पिकाः कोकिला यस्यां सा वन्यपि स्वयमारोपि
ताविलासवादिकापिका न कापि अर्थात् भैमी प्राप्यभावे सर्वमेव निरर्थकमित्यर्थः॥ व
ध्यो फलो वंकेशी वेत्यमरः वनीति गौरादित्यंतं आह॥ अत्वाभिप॥ अव्यक्तवाक्कासंश्र
वदित्यत्र वृदः शताः॥४५॥ ॥अहमेव वस्तद्रूपयोगस्तर्ह्य सुलभाक थमित्यत आ
ह॥ अयनेति॥ यतः सुरैर्देवैरपि काम्यमानया अभिलष्यमाणया अनया भैम्या सह यो
गः संबंधस्तेन तया न सुलभः न प्राप्युः प्रायः॥ तत्र युक्तिमाह॥ कं के नेव॥ अंबुदागमे व
र्षाकाले घनसंवृतया मेघच्छन्नया निशाकरस्य चंद्रस्य लिषादी ह्मासहसंबंधः अं
बुदेनेव सुप्रापो न॥ प्राप्यते परं तु दुःखेन॥ मदुपायेन सा प्राप्या तत्र गत्वा लक्ष्यैव तस्मा अ

29

नुरागमुत्पाद्य त्वांमेव वर्षाकाले घनसंवृतया मेघछन्नयानिथामजेतथा करिष्यामीति
भावः॥ यथा वर्षासु मेघानामतिप्रतिबंधकतया कुमुदेन चंद्रोज्योत्स्नादुःप्राप्यते परं तु दु
खेन॥ मदुपायेन सा प्राप्या तत्र गत्वा तस्यैव यापिवा पुनोदेवामेयनिराकरणे प्राप्यतेतत्य
त्यर्थः॥ सुलभः खलर्थत्वेन षष्ठीनिषेधात्त्वयेति तृतीया॥४६॥ ॥ व्यंजितमर्थं व्यक्ती
कुर्वन्नागमयति॥ तदिति॥ तत्तस्माद्योगस्य सांतरायत्वात्कारणात् अहमेदंयंत्याः सवि
धे समीपेतवस्तत्वं स्कृतिं तथा तथा तेन तेन प्रकारेण विदधे करिष्यामि॥ तथा मैस्याहृ
दये मनसि निहितो बध्यतः भवान्यथा येन प्रकारेण इंद्रेणामीन अपनीयते हरी
क्रियते किंपुनर्मनुष्येणा इंद्रादेरप्यधिकतयात्वं वर्णनीयः विदधेऽपनीयत इति
च वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानेवत्प्रत्ययः॥ विदधे आशंसायां भुतवच्च॥४७॥ ॥ राम १५
अनौचित्यं परिहरति॥ तावदिति॥ इदं दृश्ययंती योजनं तवानुमतं नवेति केवलां संमीति
मनुमतिं अधिगंतुमेवज्ञातुमेव प्राप्तुमेत्यर्थः॥ इदं निवेदितं विज्ञाप्तं धिकु॥ हि यस्मात्
साधवः महांतः भिक्षोपयोगितां जयोपकारितां फले न फलनिष्पत्त्या धुवते न तु कंठे

कवस्यवचनेन॥ तवकेवलांसंमतिमेवाधिगंतुंज्ञातुमेवइदंदिनेदितंममवचनं॥ तथापिनि
घंममोपकानंतकव्यइतिकेनापिनोच्यतेइतिवायदित्वंसंमतिंज्ञातुमेवेदंवचनंभवसंमति
भवत्कर्तृकमात्मसंमानंप्राप्तुंवेद्वचनंतर्हिधिकुनिघंमेव॥ यतःसाधवोनखतादृशा भवंती
तिवा॥४८॥ ॥तदिति॥ सनलः द्विजाधिपत्यपक्षिश्रेष्ठाद्धंसाद्वाक्यमुद्गीतनिर्गतइदंपूर्वोक्तं
विशदंप्रव्यक्तंवचनंवचोमलक्षणामम्रृतंपरिपीयसादरमाकर्ण्यपीताचातितृप्ततया
तिदृष्टत्वेनसितंश्वेतंस्मितंतस्यपीतस्यामृतस्योद्गारमिववकारश्चेतस्यश्चेतएवोद्गारो
भवतीतिसितपदं॥ अन्योप्यमितंभोजीर्णभयाद्गुड्डकारंकरोतितस्मैप्यपकत्वात्सितोभवति॥
साधवःसितभाषिणःभैमीप्राप्तिसंभवत्॥ ज्ञातहर्षाद्विस्मिवा॥ उद्गारइत्यमरात्मान्येइतिच
म्॥४९॥ ॥परीति॥ नैषधोलतस्यहंसस्यामुदेहर्षायनिरोवात्त्वःमुदकोमलंयपात
व्या॥ अंकितउवाप॥ किंकृत्वाभुजाग्रेबाहुप्रांतउत्प्रोत्पत्तियस्यतेनकोकनदेनरक्तो
त्पलेनकरेणेत्यर्थः॥ पतंगपरिमृज्यसंस्पृश्य॥ किंभूतांगिरःप्रियवादमृतंस्रुतिव
चोलक्षणांअमृतंतस्यकूपःआकारइत्यर्थः॥ एवंभूतोयःकंदस्तस्माज्जाता॥ मंजुलं

स्मरसंचचउवाचेतिभावस्तदुपारिस्तज्जेपतिवा॥५०॥ ॥ नेति॥ हे हंस तच्छौर्वीतिः स्वरूपतुल्यतइ
तितुलाउपमेयंतल्लक्षणोविषयेनउपमानाभावान्नकिंतुउपमानमेवातुल्यते ऽनयेतितुलो
पमानंतस्याविषयेलक्ष्येउपमेयमध्येनातिष्ठति। किंतूपमानमेवेतिवा॥ तथातेस्तुरीलतासु
स्वाभावत्वंसुवृत्तंवाचवोवस्मर्नोभिन्नवागोचरोनवर्णयितुंनशक्यतेइत्यर्थः तथाऽकृतोगुणा
इतियत्राकृतिस्तत्रगुणावसंतीतिसामुद्रकशास्त्रस्यसारोरहस्यंतस्यमुद्रणानियम
नासंग्रहइतियावत्॥ सा खलूदाहरणात्वमेवोदाहरणंदृष्टांतोयस्याः अथासानिर्विषया
स्यादितिभावः तवाकृतिंगुणांश्चदृष्ट्वाशास्त्रंसामुद्रकशास्त्रात्यत्राकृतिस्तत्रगुणावसं
तीत्युक्तांउदाहरणंप्रथमदृष्टांतस्त्वसिद्धार्थइतिवा॥ तुल्येतिकर्मणिकरणेचघञर्थेकविधि
धानमितिकः एवंतत्वातुलनेतियद्यपिभवितव्यंतथाप्युतुल्योपमाभ्यामितिनिर्देशात्क राम
प्रत्ययः॥ सामुद्रकेतिसमुद्रेणप्रोक्तमस्मिन्नर्थेतिनप्रोक्तमित्यणिताण्णिस्वार्थेकत् ९६
सामुद्रकेतिपाठेप्यंतादस्त्यर्थेऽतइतिवनावितिठन्॥५१॥ ॥ नेति॥ ननुसंबोधनेतावकी
तवेयंतनुः परंकेवलंसुवर्णमयीहेमविकारोनकिंतुवावकोवाग्यपिवाण्यपितथा॥ किं

१ कुवर्णमई [illegible] नावणी यस्या सा किं प्रज्ञो वा कपदु चन्द्री रमोदर्मे चत्त्व व्ये वस्तन्ति
नु संतोपेने नैतिरथकवागपतगोन कि

अपिनुत पैवेतिवा अन्यच्च तव पक्षयातिता पक्षाभ्यां पतती एवंशीला पक्षपातीत स्याभाव
स्तत्ता अनवलंबे निरालंबे पथि अंतरिक्षमार्गे परके बकेन॥ किंतु सा पक्षपाति अनुकूल
वर्तित्वं अनवलंबा निर्गतिके मादृशे मत्सदृशे किंतु॥ किं नेति वा॥ निरालंबनस्य मम मे
त्वमेवावलंबनमिति भावः॥५२॥ ॥ मरुरोति॥ हे हंस मया भ्रमन्मरुत्वायुरासादि प्राप्तः
किंभूते नभश्चरां तापं अतिशयितकामज्वरं विभ्रत इति॥ किंभूते मरुतुषारस्य हिमस्य सा
रः श्रेष्ठो भागः विद्यते स्मिन्नू॥ ज्वरतप्तस्य परीतलेन वायुना यथा तापनाशस्तथा भव
त्संगत्या ममेत्यर्थः॥ तदेव दृष्टांतेनाह॥ धनिनां धनवतां इतरः एतद्विलक्षणः सन्नीचोड़
व्यरूपो वासन्निधिः सतां विदुषां पुनः गुणवतां सन्निधिः समागम एव सन्निधिः सम्प
द्विधिः॥ नत्वन्याः निधिप्राप्त्या धनिकानां यथाह र्षस्तथा गुणिजनसन्निधिवासिनां
हर्षः॥ सन्निति एथग्वा॥ इतरस्त्वन्यनश्वयी रित्यमरः॥५३॥ ॥ शतश इति॥ त्रिजगतो
मोहे मूर्छा प्रापणे वशी करणे च महौषधिः पत्रमौषधिः संमोहनी विद्येत्यर्थः तावसे
मी शतशः शतादूर्ध्वेभ्यो ऽनेकवारं वा मम श्रुतिं आगतैव अनेकवारं संमाकर्णितेवेत्यर्थः॥

अप्रुनातेनतवशंसितेनत्वत्कर्तृकर्मणासौंदर्यकथनेननु॥पुनः अहंतांभैमीस्वदर्शैवस्वने
त्रेणैवाधिगतांदृष्टांअवैभिज्ञाने॥यद्येवंविधात्वयादृष्टातर्हिमयादृष्टेवेत्यतिमित्रतयालो
किक्युक्तिः॥पवद्भुवारमाकर्ण्यतत्कदाचिद्दृश्यतेपि॥रातत्राइतिबद्धूर्थकारकत्वाद्धस्म॥५४॥॥
नेत्रादपिमित्रवचनस्याधिक्यमाह॥अखिलमिति॥चौतुल्ययोगार्थौसुहृदामित्रेणाव
स्वहृदास्वमनस्यच अखिलंसमस्तंवस्तु अनाविलमसंदिग्धमविपर्यस्तंवागम्यानुमा
नाभ्यांपश्यतांअनाविलमसंदिग्धंयथाभवतितथाराजानतांविदुषांज्ञात्वृणां॥अक्षि
णीनेत्रेवदनोऽलंकृतिमात्रंमुखालंकरणमेवनत्वन्यत्तयोःप्रयोजनं॥यतःकिंभूतेअ
क्षिणीसन्निधेसमीपमपिनसूक्ष्मसाक्षिणीसूक्ष्मवस्तुग्राहके॥यन्नेत्रद्वयंस्वगतंक
ज्जलारक्तत्वादिरक्तत्वादिकमपिज्ञातुंनशक्नोतितद्दूरस्थंकथंपश्येद्धीयास्वामीप्याक्षित राम
भावः अतः अत्यक्षेताभ्यांदुर्बलमित्यर्थः॥मित्रस्यप्रथमग्रहणंहृदयापेक्षयाप्राधा १७
न्यद्योतनार्थं॥एवंविधोअक्षिणीविदुषामतःकरणमात्रंनाकिंतुअलंकृतिरेवचदकथ
येतिवासुहृदादेशकालादिव्यवहितमपिपश्यतिनतुनेत्राभ्यांसुहृद्वदेतिसुहृदाचिति

साधुः नस्यक्ष्मेति नसमासः ॥ सूक्ष्ममसाक्षिमसाक्षिणी नेति केचित् ॥ मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे अत्रावधी
रणे मात्रं शब्दः ॥ ॥५५॥ अमितामिति ॥ हे हंस खगकुलैर्लोकैः श्रवणयोः आघूर्णिता कृता आनितार्थं
तस्या भैम्याः कथां मम मदनानलस्य कामाग्नेर्वा धनेदीपने समर्था धाय्या ऽग्निसंधुक्षणोत्क्रमे
वर्तितया यथाग्निर्दीप्यते तथा तत्कथया मम मदनाग्निर्दीप्यते ॥ किंभूता तत्कथा ऽमितमनुपमं बहु
वा मधुकाम्योरमितामृततुल्येत्यर्थः ॥ अधैर्यधारिणो मत्सदृशामधीयतत्क्रुषात् धिक् ॥ एतादृश
अधीरानिघाः मर्मविशेषेणामधैर्यधारिणा इति वा ॥ तदा मां धिगित्यर्थः ॥ ऋक् सामिधेनी धा
य्या च या स्यादग्निसमिंधनीत्यमरः ॥५६॥ ॥विषइति ॥ हे खग हे हंस त्वद्विरहानलः भैमीवियो
गवह्नितस्यैंधसाइंधनेन मया कालकल्पदक्षिणादिक्कृतत्रभवः पवनो वायुः दक्षिणवातः
विषमोऽग्निः सहक्षेहितस्तर्कितः किंभूतः मलयाचले वर्त्तमाना अहिमंडली भुजंगसमूहस्तस्य
विषतस्य पूत्कारमयो ऽग्निसंधुक्षणाधमनवायुरूपः विषमाग्निराति आत्मनासमीकरोति वा ॥
विषमयतोददाति वा ॥ कलयति सर्वभूतानिति कालस्तत्तुल्यः त्वद्वियोगे न संभाव्यते फूत्कारसं
धुक्षितेन वह्निना यथा काष्ठं दह्यते न तथा मलयपवनसंधुक्षितेन विरहानलेनाहमपि दह्य

इतिभावः मलयाचले चंदनबाहुल्यात्सर्पबाहुल्यं विघतइति अतोनुपसर्गेक फूत्कारमय
इतितादृप्ये प्राचुर्येमापयट्॥५७॥ ॥प्रतीतिं॥हेखग असौ निशापतिश्चंद्रः प्रतिमासं
मासेमासे यत्तद्दिनाधिपं सूर्यं संगच्छति प्रविशंप्राप्नोति॥ सचंद्रः ततः सूर्यसंगात्तती अतैर
रातती सौरी धैर्यचौरैः करैः किरणैः ममदाहाय जातः किमु॥ इतिशेषः॥ उपलक्षितइतिवा॥
विधोर्विरहिणां संतापकारित्वे स्वतएव रवेस्तै दक्षणामादायोत्प्रेक्षितं। अन्योपि स्वतोऽपकारे
समर्थेऽन्यसहायोऽपकारं करोति। प्रतिमासंवीप्सायामव्ययीभावः संगच्छतीति सकर्म
कत्वात्तङ्‍भावः॥५८॥ ॥कुत्स्कामिति॥ यदिस्मरेषवः कामबाणाः कुसुमानि पुष्पाणि न
नु वज्रं वज्ररूपाय यदि न भवंतीत्यर्थः॥ ततस्तर्हि विषवल्लीजातानि भविष्यंति॥ कुसुमल
मस्त्क विषवल्लीं तानि वा कुसुमानि विषवल्लीभवानि॥ यद्वास मम मनेस्मरेषवो वज्रमेवन
नु कुसुमानि प्रसिद्धिविरुद्धं यदि चेत्तर्हि विषवल्लीजातानि भविष्यंति॥ कुसुमलमस्त्क
विषवल्लीजत्वं मास्तु विपक्षे बाधमाह मोहयद्यस्मादम्रुस्वरेषवः मम हृदयं अतितरा
मतिशयेन॥ सँहन्त मोहयामासुः॥ अतीतपंश्वतापयामासुः अत्यंततापो विषवल्लीज
मु

राम
१८

त्वेनाविनाऽऽजनसंगच्छतेतस्माद्दूषवल्ली जात्येवेत्यर्थः॥ इक्षुर्दृयोरित्यमरः॥ अम्रमुहन्तीततपम्नि
तिमुहेस्तोपेक्ष्यणपं तालुरु·स्र षेत्र कर्मकत्वाऊतिषुर्द्धृत्यादिनाऽणौ यकर्त्तुर्णौ कर्मत्वाद्धृदयमिति
द्वितीयात्र्प्रतितरां किमोतिडि·त्वाम॥५९॥ ॥तद्गितिः॥ हे हंस तत्तस्मात्त्वं समं अवलंबनं आधा
रो भव॥ कइव पोतइव समुद्रतरणपयानपात्रमिव॥ किंभूतस्य रामम इहास्मिन्नत्र नवधौनि
र्मर्यादौ कंदर्पशरैर्जलिनोप आधिर्मानसी व्यथा तद्रूपनीरधौ समुद्रेनिमज्जितो ब्रुडःतः किं
भूतः॥ विधिना ब्रह्मणा दैवेन वा आकस्मिकोऽकस्मात्सदीशेऽज्ञातः कृतसंनिधिः मग्नस्याभिध्येय
स्य अपारेस्मुद्रेनिकुतःकस्यापिदैवरास मीपगतः यो नौ यथावलंबनं भवतितथात्वमपि
भवेति भावः हेतुम्भ्रन्यः काले वा कस्मादिकानो लोकस्मादित्यनेनान्वयेनलक्ष्यतेतत्रभवआ
कस्मिको धात्वादित्वाछग्र॥ अव्ययानां भमात्रे टिलोपः॥६०॥ ॥अथवेति॥ अथवेतिए
वा परितोषइयं भवणातइवावलंबनंवर्तमित्यादिकानोऽस्मत्कर्तृकाभवतः त्वत्कर्मिकाप्रव
र्तनाप्रेरणाभिष्टं भिष्टमेवकथन्नापिनष्टिपिष्टपेषणान्यायं कथं नानुसरतीत्यर्थभिप्रा
र्थः॥ नत्वस्यतः प्रवृत्तौपिपिष्टपेषणं न तथास्तीत्याशंकायां स्वतः प्रवृत्तिंदर्शयं तेन समर्थयते॥

37

ह्यि यस्मात्सर्वेषांसाधूनांपरार्थतापरोपकारित्वंस्वतएवपवप्रेरणंनापेक्षतइत्यर्थः॥तस्मा
त्पिष्टपेषणतुल्याप्रवर्त्तनेतिभावः॥ यथाग्रहणानांज्ञानानांयथार्थताप्रामाण्यंस्वतएव
ज्ञानंस्वतःप्रमाणमितिमीमांसकाः॥ यद्वागृह्यतेज्ञायतेऽर्थोयैस्तानिशब्दास्तेषांयथा
र्थतानुगतार्थतास्वतएववृक्षशब्दोच्चारणमात्रेमूलशाखापत्रादिप्रत्यक्षमिवस्फुरति
यथातथासंतोनाममात्रेगृहीतेतेषांपरोपकारित्वंस्फुरत्येवएकेसत्पुरुषाःपरार्थघ
टकाःस्वार्थंपरित्यज्यतेत्यादिभर्तृहरिः। अन्यद्विस्तरभयान्नालिख्यते। प्रवर्तनेतिण्या
सेतियुच्। अस्मदोद्वयोश्चेतिएकत्वेपिबहुवचनं॥६॥ ॥तवेति॥ वर्त्मनिमार्गेतिवशि
वंकल्याणंवर्ततांभवतुकृतकार्यस्यतवत्वरितंशीघ्रंसमागमःमयासहपुनःमेलनं
अस्तुभवतु। अपिहंसईप्सितंप्रेमीप्राप्तिलक्षणंमदभिलषितंसाधयनिष्पादयस्वा
र्थेद्योतनार्थेवीप्सा॥ साधयगच्छमदभिमतंसाधयकुर्वितिवा॥ हेवयःपक्षिन्वयंसमा
यसरसीराहित्यसमयेएकांतेस्मत्त्वाः तस्यामस्मदभिलषितंउत्पादयिष्यतवाइति
कोचित्। अथयत्त्वंप्राक्किंचित्प्रतिबंधकारकंकामसमयेवयंवैन्यादयःकार्यसिद्ध्यर्थं

राम
१९

स्मरणीयाः अनुनयेत्वयीत्यमरः॥ वयं अस्मदो द्वयोश्चेत्यत्र बहुवचनं॥ पक्षेत्यादिनां मिथः इति अस्मदः
शेषः॥६२॥ ॥इतीति॥ सम्नृपतिर्नलः इति पूर्वोक्तप्रकारेण तं हंसं विसृज्य प्रस्थाप्य प्रवृत्ते वेश्मउद्यानगृ
हं अविशत्॥ किंभूतः धैर्यवान् धैर्ययुक्तः पावद्धसरांसितैः हंसभाषितैः कलैर्गंभीरैर्हंसभाषितै
र्वा विस्मितः साश्चर्यः॥६३॥ ॥अथेति॥ अथानंतरं स अंडजो हंसः भीमसुता भैमी तस्या अवलोक
ने दर्शने तदेव अहार्दं नंसफलं सार्थकं कर्तुं कुंडिनं नाम नगरं ययौ जगाम॥ किंभूतं रमणीयरत्ना
द्वैम्यधितिष्ठत्वाच्चक्षितिमंडलस्य मंडनायितमलंकारीभूतं मंडनाभिधावचरीति॥ तदेवात्येनेनसया
मधिविलंबो न कृतः॥ तेन परोपकारित्वं सख्यातं॥६४॥ ॥तद्गमनेश्लोकत्रयेण शकुनात्याह॥ प्रथ
मभितीति॥ सकलहंसः प्रथं पथि मार्गे लोचनातिथिलीलं नगोचरं जलसंवृतं जलपूर्णकलशं बोध
हं पुरा अग्रे कलयां बभूव ज्ञातवान् शस्यानुकूलं शकुनमग्रहीदित्यर्थः अतिथिरावेनाकुसिम
कोपिस्थितिः सख्यातः॥ बुद्धिपूर्वकं शकुनं तथा न फलदं यथाकस्मिकं किंभूतकलशं पथिकेषा
र्थितापापसिद्धिस्ता शंसति शसितं घोतकं पथिकः पथः कर्त॥६५॥ ॥अवलंबेति॥ सहंसः अवनि
भृतां नलस्य विलासवने क्रीडावने रसाले आम्रसंगाल्लग्ने फलमैक्षिष्ट ददर्श॥ फलमात्र

दर्शनंकार्यसिद्धेस्सूचकं सुतरामाम्रफलदर्शनं नैमित्तिभावः॥ किं कृत्वा क्षणं मुहूर्तं दिदृक्षया मार्गा-
वलोकनेछयां बरे आकाशे आरमणीयो घानदर्शनाश्चर्यरसेनालसं मदं गतं गमनावले-
ष्याक्षिप्यचित्य। इतिपक्षिजातिः॥६६॥ ॥नभसइति॥ नृपतंगपुंगवः पक्षिश्रेष्ठः नगं पर्वतं दद-
र्श किंभूतं नभसः आकाशस्य कलभैः करिशावकरूपैर्जलदैर्मेघैरुपासितं सेवितं। तथा
भुवितराक्षुपाः ह्रस्वशाखाशिफवृक्षायस्मिन्। तथापित्वकैः शाखाभिः छन्नाव्याप्तास्तिरोहितास्तर-
क्षवो मृगादनाः श्वापदविशेषाः पन्नगाः सर्पाश्च यत्र। कलभंदर्शनस्य शकुनरूपत्वाज्जलदानां
कलभत्वमुक्तं॥ तरक्षुपन्नगदर्शनं अशकुनमतस्तेषां छन्नत्वमुक्तं॥ कलभः करिशावकः ह्रस्व
शाखाशिफः क्षुपतरक्षुस्तु मृगादन इत्यमरः॥ स्युत्तरपदेव्याघ्रपुंगवेत्यादिवचनात्पुंगवशब्दः
प्रशंसावचनः प्रशस्तः पतंगः प्रशंसावचनैश्चेति समासः छन्नेति वा दांतशांतेति साधुनःप राम
न्नग इति सर्वत्र पन्नगयोरुपसंख्यानमिति डः॥६७॥ ॥सइति॥ सहंसः एवंभूतः सन्पयोकि २०
भूतक्षणांत्रिंशात्कुलालक्षणां धूतांकंपितापक्षतिः पक्षमूलं येन तथाभूतः क्षणा मूर्धं अयनं तत्
नदुर्विभावनेडुलक्ष्यः तथाक्षणं वितति कृतो विस्तारिता वत एवानिश्चलो निःकंपो घनोपपक्षाय गपम

स्याः सर्वापिपक्षजातिः॥ अतएवालोककानांपरमतांजनानांदक्षंकौतुकंयेनएकत्रदुर्लक्ष्यस
देवकौतहलं। आलोकयतिपवलू॥६८॥ ॥तन्विति॥ असौहंसः असतरराज॥ किंकुर्वन्निवरया
तश्रीधं लोकविलोक लोकनांजननपनेगोचरंगतयाअप्रामयात्तनुतन्वीगमननवपादिधितिभार
याशरीरदीप्तिधारयाकृशादीधितिभारातयावाकृत्वाकषआपाणानिर्भ्मेनिकषोपलतुल्येन
नभस्तलेगगनेछदहमपक्षसुवर्णमुद्दमश्रुड्डंचेति परीक्षार्थंकर्षेन्निबद्धऔषेन्निर्वाणिक
षेसुवर्णरेखापितेविलोक्यते॥६९॥ ॥विनम्रोड्डीरिति॥ सहसः स्वापेक्षयाधःस्थितैःखगैःप
क्षिभिःएकयादृशादृष्ट्याउपरिऊर्ध्वंनिरैक्षिहृष्टः किंभूतैः श्येनस्यनिपातशंकिभिर्निपत
नशंकनशीरेः अतएवत्रसडितिधिनिमाड्डनेत्रीभूतैः किंभूतैः किं श्येनस्यनिपातशंकायाहि
तुः। स्पदेनवेनगेझांकारिताझाभित्याराकारस्त्रावंकुर्वतिपत्रपद्धतिः पक्षसरणिर्यस्यस्यश्येनत
त्ररत्तत्रपक्षजातिरियंझांकारितेति। तारकादित्वादितच्तस्यप्रदोजबद्रीतिनिपातः॥७०॥ ॥द
दृशाद्गति॥ जनेनयनगच्छन् असौहंसोनदद्दर्शोनदृष्टः किंभूतः तेनभुविभूम्यांपातस्यहंस
स्यछायातच्छायं अवेक्ष्यदृष्ट्यातदवलोकनार्थंतत्क्षणात्तस्मिन्नेवक्षणाद्दिविगगनेदिशु

41

दिङ्मासु च वितीर्णदत्तं चक्षुर्येन किं भूतः यतः एषु नातित्वरायेन वेगेन कुतं संडीतिसुक्तस्य क्रः दृकुपथो
दृष्टिमार्गायेन॥ धुवितछायं दृष्टांतदेवलोकनार्थया वदंतरिक्षे दिक्षु वद्दृष्टिदीयते तावदेवाति
वेगेन दूरगामित्वान्नालोकीतियान्वितीर्णः शरीररूपं तछायाविभाषासिन्नेति नपुंसकत्वं
दृकुपथः ऋगादिना समासांतः॥७१॥ ॥नवनाभिति॥ अमुना हंसेन पथि मार्गे क्वचिदपि
प्रदेशे न वनं श्रिश्रियेनाश्रिश्रितं। उच्चतराणां द्रुमाणां चारुणातो सौंदर्यं पत्रांतथारा धवा
सगोत्रजं स्वज्ञातिहंसानां तरुतं नान्वनादिनामुदितं। सगोत्रैः सह संवादो न कृत इत्यर्थः॥
किं भूतेन गतिवेगेन गमनवेगेन प्रसरंती रुचिर्यस्य वनास्थितिः स्वयूथसंभाषणां च प
क्षिजातिः खिलं बभयमर्पितेन न कृतमिति गमनेसादरत्वं सूचितं॥ सगोत्रेति ज्योतिर्ज
नपदेति सः रुभिति संपदादित्वात् क्विप्॥७२॥ ॥अथेति॥ अथ धराजिता राज्ञा भीमेन पा
लिता असौ मंजुः सुंदरी कुंडिनाख्या नगरी पतगस्य हंसस्य दृक्पथं दृष्टिगोचरं जगाम॥
किं भूतेन भीमेन शत्रूणां भयजनकौ भुजौ यस्य। किं भूता हरकैलासस्तद्रूपैर्नस्तत्सदृशैः
सौधैः राजगृहैः सुधाधवलितैः राजिता शोभिता॥ कैलासोपि भीमभुजेन हरभुजेन पा

राम
२१

लितः सौधराजितासौधराजीतिविरोधाभासः॥७३॥ ॥दीपितभित्ति॥ असौ का यत्र नगर्यां गृहा
जिरेषु वा नाधिकातुल्यारीतिहासाः केलिहासाः खेलाजिरेषु भूमिषु॥ किंभूता रीतिहासाः दीपितं पृथ्वीप
तिं भीमं प्रति संततानिरंतं प्रवृत्ता वा॥ तत्किंभूता गृहाः स्फटिके मलास्फटिकरत्नापि विग्रहः स्वरूपं
येषां स्फाटिकलानिर्मिता इत्यर्थः॥ तथा राराभूत् चंद्रस्य भित्तं शकलं तद्वन्निकरं कानि क्कलंका
भित्तयो येषां गृहाणां॥ शुभ्रत्वाद्धासतुल्यत्वं रतिसमये कांतं प्रति स्त्रीणां हासा भवंति॥ अन्य
दा नगरहाः प्रसीबभूसस्पव॥ भित्तं शकलखंडे वेत्यर्थः॥ मरः॥ सततातः समो घोतिपक्षे मल्लापाभावः
भित्तं स कलभितिसाधुः॥७४॥ ॥न्यपीत॥ यत्र तमः अंधकारं न्यपस्य राज्ञो नीलमणिनिर्मिता
गृहास्तेषां त्विषस्तासां मुपधेव्या जातभास्वतः सूर्योद्भ्ययेन हेतुना वासरे दिवसेपि सरणं गृह
रक्षितारं वा अर्थयतेता दृशां सद्गुउ वासवसतिस्म॥ इंद्रनीलनिर्मितगृहं दीप्तयो न भवंति किंतु
अंधकारो यामिति भावः॥ रात्रौ भीतो न्यो परिरक्षितारमाश्रयतेतदाश्रयेतेत दात्रेमेणोदयं
प्राप्नोति किंभूतं तमः असती अविद्यमाना आवृत्ति व्याधुडनं यस्य तत अत्र तु रात्रिं दिवा वस
ति अविद्यमाना आवृत्तिः प्रतिबंधकं सूर्यादियस्यात एवाति शायेनोदयेत उदयन्नम॥ ततः कर्म

धारयोर्वा।अन्यत्ररात्रौतमस्तिष्ठतीदिवाच्यावक्रपाधिव्याधिचक्रयोरितिविश्वः।मणीतिह्लादिका
राज्ञाप्।न्नास्वतइतिभित्रेत्यमादानत्वंशरणार्थंचतुपश्वदर्थीतिसमासः॥पक्षेकर्मण्यपरा॥७५॥ ॥
सितेति॥यदगारेयस्यानगर्याअगारेगृहेक्षुज्ञातावेकवचनंनिशिरात्रौएकैकाएकाकिनीपू
र्णमातिथिभिरखिलान्प्रतिपदादीन्स्वकलांशित्तयीन।अतिथियाचकोभूत्वासन्नुपतस्थे
प्राप।आगंतुकरूपेणसंगतेत्यर्थः।किंभूतेसिताःस्फाटिकादीमादीभिमंतोयमणयोरत्ना
नितैःप्रकल्पितेनिर्मिते।तथाहसंतीप्रकाशमानेअकरोदसीस्वममीयद्यावापृथिव्यौयु
स्यायद्वाहसन्तीद्यौययोरेवंविधेरोदसीद्यावाभूमीयेन।सर्वास्वपिरात्रिषुसितमणिभिर्नि
र्मितगृहप्रभापरलेनद्यावाभूम्यारंतरालस्यप्रकाशमानत्वादंधकाराभावात्पूर्णिमेवजाते
तिथ्यौतिर्भवतीतिभावः।तिथयोद्वयोरित्यमरः॥दीप्तिर्नभिकपीतिरः उपतोच्छेउपाद्वेवपू
ऊँश्व्यादिनासंगततरणौत्वङ्।एकैवैकिकाएकादानिद्धेतिस्वार्थेकः॥७६॥ ॥सुदतीति॥यत्र
वापिकाजलक्रीडादीर्घिकाअखिलयापिसकलयापिनिशोरात्रिआननप्रसादनस्व
छाभूत॥किंभूतासुदतीअनानांसुदरीसमूहानांमज्जनेनजलक्रीडयाआर्पितैर्वितीर्णैःघुसृणैः

राम
२२

कुंकुमांगरागैः कषायितः कलुषित आशयोऽध्यमध्यं यस्याः। केवयाहिलाऽभिहैवतीमामानिनीवसुं
दौ दरीव॥ अनेन कुंकुमांगरागबाहुल्यं सूच्यते॥ मानिन्यापि सपत्नीजनेप्रियकुंकुमरसरागं दृष्ट्वा
प्रियेन नर्मनमस्कारादिना प्रसादितापि सकलयापि रात्र्या न प्रसीदति सापि घुसृरपोः कलुषितात
प्या आशयाशयनं शयः स्वप्नः स नं विद्यातेयस्याइतिवा॥ सुदतीजनेमज्जनमासान्निरितिवा शोभ
नादंतायस्याः अय्यांतश्शुद्धेतिवकारस्यानुसमुच्चयार्थत्वान्नित्वं स्त्रीसंज्ञत्वान्नित्यंस्त्रीसंज्ञत्वान्नि
यासंज्ञाप्राप्तिमितिदत्तादेशः। निशापवर्त्तिष्ठिनिशायानिम्न॥ याहत्वग्रही निर्वेधावतीविभ्यः॥ ग्रह
शब्दो निर्बंधवाचकः प्रकृतेतु मानानिर्बंधः॥७७॥ ॥क्षणोति॥ ययानगर्यां निशिमध्यरात्रेक्ष
णानीरवयाक्षणानीरवया क्षणमात्रं निःशब्दया मणिवेश्ममयंरलग्रहरूपं निर्मल उज्वल
अबाह्यं माकारमध्यास्थितं रंकमपिवकुमशाक्यं ज्योतिस्तेजइज्यते स्म प्राप्यते स्म॥ किंभूतया
श्रितः वप्रावलिरेव प्राकारपंक्तिरेवयोगपद्येयया॥ मणिग्रहबाहुल्यं सूचितं। किंभूतया॥ अ
न्योपियोभिन्यः क्षणमोभिन्यं आश्रितपदृया वनिर्नलं अविद्यादिदोषरहितं किमपिवाङ्मन
सयोरविषयं आबाह्यमाभ्यंतरं आत्मनलक्षणं ज्योती रात्रौ पूज्यते विषयी क्रियत इत्यर्थः।

यज्ञैः शाक्षिरप्यपर्धैः क्षणेन परमात्मसाक्षात्कारणरूपेणायन्ती रं सात्विकभावजनितमश्रुजलं नद्या
तिप्ता प्रोतितावृ रथ्या वा आर्द्रत्वात्कः। नद्युक्तं गीतायां। यानि श्वास वैभूतानां मित्यादि।७८॥ ॥खिल
लासीति॥ या नगरी कवनकास्मिंश्चिज्जलाशयोदरे जलाधारमध्ये अनुचिंतिता प्रतिबिंबता घो
रिवस्वर्ग इव खिल्लास अभ्रुभो बिंबितेत्यत्र हेतुमाह परियेति। प्राकारपरितो जलसहितो गर्तः परि
खा तस्याः कपटव्याजस्तेन स्फुटं प्रव्यक्तं स्फुरता प्रतिबिंबता न वलंबितमनुवद्धामंबुयस्य
यत्रं वा। महति जलाशये नगरीरूपाल्पपरिमाणायोः प्रतिबिंबिता प्रतिबिंबस्थाने चोदकं न
दृश्यते परितः स्तक दृश्यते। मध्य एवव प्रतिबिंबितत्वात्परिता यदुदकं सैव परिखेति भावः। नगर्याः
स्वर्गसाम्यं॥७९॥ ॥व्रजत इति॥ यत्र हावली यस्याः प्रासादपंक्तिस्तस्याश्चलचेलांचलचंचल
पताकावस्त्रप्रांता एव दंडाः यतो दास्तैस्ताडयनाः हननाति कर्म्यैः दिवि गगने व्रजते गच्छते है
लिः सूर्यस्तस्य हया अश्वास्तेषा मालिः पंक्तिस्तस्याः कालानां अरणांस्यजते कुर्वते अरुणा
य सूर्यसारथये विश्रमां विश्रांति प्रतरन्ददुः। पताकावस्त्राणां चवल्यदर्शीनेनारुणप्रतोदताडना
बुध्वा सूर्याश्वश्रेणीत्वरिता गच्छति॥ अत एवारुणस्य विश्रांतिः ग्रहणामुचवलं पताकायुक्त

राम
२३

त्वेव ॥ हेलिरालिंगनेरवाविति यादवः ॥८०॥ ॥क्षितीति ॥ या नगरी जगतां सौरेः श्रेष्ठं रंगो रिवनिरूपा
पि अजनि ॥ किल इवार्थः ॥ किं भूतैः सौरैः क्षितिगर्भैः पातालं धरा पृथ्वी अंबरमाकाशं एतत्त्रयं
आलय आश्रयो येषां तैः ॥ किं भूतानां तलं अधः प्रदेशं मध्यं धरारूपं उपरि आकाशरूपं च
स्पृशंति व्याप्नुवंति एतत्संज्ञकानामित्यर्थः पुनः किं भूतैः हेतुगर्भविशेषणं एपकूनिजं स्वकीयं
चिह्नं लक्षणं तद्धारिभिः पातालस्य निध्यादिचिह्नं तत्तलगृहेषु धान्यादि भूमौ क्षिप्तं तन्मध्यगृ
हेषु । स्रक्चंदनादि स्वर्गचिह्नं तदूर्ध्वगृहेषु विद्यत इत्यर्थः ॥ अभ्रंलिहगृहयुक्तेत्यर्थः ॥ अज
गत्त्रयसारैर्निर्मितत्वाद्देवादिविलासकलाप्यद्भुताश्चर्यरूपा अखिलादपि त्रैलोक्याद
द्भुता एकैव त्रैलोक्यरूपत्वादाश्चर्यकारिणीति भावः ॥ एकस्मिन्नपि लोके वर्त्तमानत्वेऽपि
लोकांतरवस्तुदर्शनाद्विस्मय इति वा ॥ अधःस्वरूपो रसातलमित्यमरः । धराचांबरं चे
ति समासं कृत्वा पूर्वपदेन समासः ॥८१॥ ॥दधदिति ॥ यत्र नगर्यां क्षितिभृन्मंदिरा
णां गृहं प्रेइंदुमौलितां चंद्रयुक्ततां यतां चंद्रोस्वरत्वं चंद्रयुक्तमकलंकत्वं नाम सद्वस्तुशो
भोत्स्येव सप्रश्ने लोट् । किं भूतं अंबुदैः मेघैः नीलः श्यामः कंठस्थानीयः प्रदेशो यस्य

तस्यभावस्तत्तास्तां दधत्तथा अत्यच्छयातिनिर्मलयासुधयालेपेनउज्ज्वलं वपुः स्वरूपं बिभ्रत्
बिभ्रत्। इंदुमौलेर्यस्यतत्तां महादेवत्वं सोपि [illegible] वदवन्नीलकंठतां अतिनिर्मलसुधावद्गौरं शा
रीरं च धारयति कंठदेशेमेघा अग्रभागे चंद्रश्लेषच्युतेराज यहस्य[illegible]यते। सुधालेपोमृतं
रक्तहीत्यमरः॥८२॥ ॥बाढ्केति॥ बहुरूपकं सौंदर्यं आकृतिर्वयासां एवंविधाः शालभंजिका
दंतादिरचिताः स्तंभादिषुनिर्मिताः पुत्रिकास्तासां सुखवा[illegible]प वंशास्तेषु कलंकरंकवः संभा
विता लांछनमृगाः यस्यां नगर्यां अनेककानां बहुसंख्याकानां सौधानां प्रसादानां कंध
रासुगतैः कृत्रिमैर्हरिभिः सिंहैः कुक्षिगती कृताइव भ[illegible]ताइवलक्ष्यंते। कुक्षौगतास्तादृ
शाः कृताः चंद्रेषु लांछनमृगैर्भीयंतेतु तत्रनापि घंते तर्हि कंधरागतैः सिंहैर्भक्षिताइव
ति लक्ष्यंतेनेनिष्कलंका नितासांसुखवानीत्यर्थः॥ बहुरूपकेतिशोभादीतिकं पुंवद्भावादाशीति
वृत्तौ प्रयस्थानितीत्वनिवृत्तिः॥८३॥ ॥धलीति॥ तथ्यवाकुसत्यवक्तासनारदत्वमितिसंप्र
पाता [illegible]तल्लक्षणांदिवं स्वर्गं दिवोपिसर्गादीपउ परिअतिरमणीयां आह स्मवदतिस्मास्वर्गा
दप्या [illegible] मणीयानिपातालानीति विष्णुपुराणे नारदवचनं। अथवचक्रेनोर्ध्वभागे पाता

लभि[illegible]प्रसिद्धेरभावात्कथंतस्यसत्यत्वात्कीमित्याशंक्यशब्दछलेनसमर्थयते।अथपृथ्व्याश्रीम
रूपय[illegible]दृष्ट्वालंकार१२तयायस्यानगर्याअधरीहीनाकृताधीकृतेवेत्यर्थः।अथवाधोदुरोक्ते
वसावलिसङ्ग्रधोर्विपरीताअन्यादृशीअङ्गभिङ्गाताअधोभागेबभूवेत्यर्थः। पूर्वंतुलोकाल्य
लौकाबोर्ध्वमभूदिदानींताभ्यामधोभागेजातेतिविपरीतं।अथवानयाङ्कितत्वाद्देवपाताल
स्याधस्त्वंनतुलांधोभागेस्थितत्वादित्युक्तपत्नीधिनारदस्यसत्यवाकूरमणीयंतदप्यतया
ङ्कितमितिस्वर्गपातालाभ्यामियमतिरमणीयेतिश्लोकतात्पर्यं॥ ८४॥ ॥प्रतीति।प्रती
हंदृपथेसर्वेषामपिविपणीमार्गेषुपथिकाःकाःपांथायेते[illegible]षामाद्धानआकारयंतद्दृतिद्दृ
तदानिसक्तुरासोरभाणिसौगंध्यानितैःकृत्वातेरुपलक्षिताद्दृघरदङ्गाङ्कोधर्माद्दूयेष
णापाषाणा।घरदत्तस्माज्जाताघट्टछिताघस्यानगर्याअङ्कितातरकलहात्जातोयोघ्नधरस्व
रःपुरुषशब्दःअधुनाप्ययापिघनानमेघ्रान्तोसतिनत्यज्ञौता।यत्तछब्द।थेथाङ्कम्पः।
सक्तूनामामोदमाघ्रायपांथाभोजनार्थंसक्तूंत्यक्तुंनसक्तुवंतिभिधाम्येतानगृहंप्रस्तु
हस्यकेपतीतिवा।घरदाःपांथाद्धानंददातिमेधाम्येयंतिस्वंडयंती।तभावतःयातिरोपात्कल

हंकरोतिअधैरस्चरस्तंनत्पञ्जाति।सर्वोपकारित्वंनगर्याद्योत्यते।हदपथेचकलहोभवति।सगा
दिनासमासांतः॥तृतीयासमम्यापारित्यमभावः।घर्घरःएथकूपदं॥८५॥ ॥वरणाइति॥॥
कनकस्यसुवर्णस्यवरणाःप्राकारएवअमराद्भिःमानिनीकोपनामतएवांकास्योसंगंतत्फाआ
गतांभुवंप्राप्तांयांनगरीमेवदिवंवीरम्या।लिंग्यानुनयन्प्रसादयन्नुवासमेकःकथंतत्रा
गतइत्यतआहघनरत्नेति।निविडरत्नेनिविडेवारत्नकपालेतेएवपक्षौतौपक्षौयस्या॥सपक्ष
त्वात्तस्यतत्रागमनं।उवासेत्यनेनतद्दिष्टयातत्रैवस्थित्यनन्तुतांगृहीत्वास्वगृहंनेतुमश
क्तत्वा।अभिमानिनीत्वाद्यापिनानुनेतुंशक्यते।स्वर्णप्राकारोमेरुतुल्यःनगरीस्वर्गतु
ल्यारत्नकपाटेहेमाद्रिपक्षतुल्यो।अन्योपिमानिनींअन्यत्रगतामालिंग्यानुनयंस्तद
नुरोधात्तत्रैवावसदिति॥प्राकारोवरणःशालइत्यमरः॥अनुनयन्निवासेतिवापाठः॥॥ राम २५
॥८६॥ ॥अनलैरिति॥यानैरीज्वलद्भिःदीप्यमानैरर्कोपलैःसूर्यकांतैर्निर्मितेभ्यो
मेघे[illegible] अन्येषांतैरनलैरग्निभिःपरिवेषंवेष्टनंएतप्राप्यरवेःसूर्यस्यउदयंलयमास्तंच
अहंहराउदयमारभ्यास्तपर्यंतवाणासुरीवपराद्ध्यैतामयगणपतांग्नेष्टतांअवहन्

ग

दधार। पृथ्वीः परार्ध्यतां वा॥ बाणपुर्यी परुद्रप्रसादादनलावरुद्धेति प्रसिद्धिः सूर्यकिरणासंबद्धाः सूर्यकां
तेभ्योग्निरुत्पद्यते। अनेक ग्राकारोतिभावः। उदयं लयं अंतरांतरेणेति द्वितीया॥८७॥ ॥बद्धेति॥ ॥
यस्या अपणाः हट्टपण्याणि वः पटुसातिशयेद धानगार्जितवात्॥ कं भूतः बहवः कंबवः शारवाः मणयो मौ
क्तिकादयो यत्र समुद्रेप्येवं तथा वराटिकागणनायां कपर्दकगणनार्थं अटंतो भ्रमतः कराद्धस्ता
एव कर्कटोत्कराः कुलीरसमूहा यत्र समुद्रे भ्रमत्कुलीरास्तिष्ठंति तथा हि मवालुकया कर्पूरेणाच
छवालुकोर्निर्मलसिकतः। स समुद्रे सिकतास्तिष्ठंतित स्थाने च कर्पूरः सिकतासाम्येनात्र कर्पूरबाहु
ल्यं। तत्र देशे न बाहुल्येन कपर्दैरेव व्यवहारः। पटुजरावेनजनसंमर्दः सूच्यते॥८८॥ ॥यदीति॥
अभ्रगंगया आकाशगंगया प्रति चंद्रोदये पातिव्रतौ चितीपातिव्रत्यो चित्यं नमुचे। नत्यक्तं॥ किंभूत
या यदगारघटानां यस्याः गृहसमूहानां आढ्या उपरिगृहास्तत्सु कुट्टिमाबद्धाह्मयस्तासु स्र
वंतो द्रवंतो ये इंदूपलाश्चंद्रकांताः तैस्तैर्दिलाबद्धतरा आपोडल्लीन यस्यास्तया। चंद्रोदये समु
द्रोदकवृद्धिर्भवतीति गंगाचतत्पली चंद्रकांतगलदुदकसंपर्काद्वृद्धेत इति पातिव्रत्यौचित्यं। भर्ता
तेमुदिते हृष्टा प्रोषिते मालना क्लेशेत्यादि पातिव्रतालक्षणं। अनेनाकाशगंगाया अपि कुट्टिमा

नाम्नूर्ध्वभावत्वं स्ख्यातेतुंदिलामत्वर्थेतुंदादिभ्यइतीलइलक्षणयापुष्टत्वं।तुंदिलापयेतिक्र
गादिनासमासांतः॥प्रतिवीप्सायां॥८१॥ ॥रुचपरुति॥यत्रनगर्यांअनुसायंप्रतिसंध्या
कालंविलेपनापणोसुगंधद्रव्यविलेपनापणेकश्मीरजंतल्लक्षणंपणपतस्पर्द्धीथयोमार्गः॥अ
स्तमितस्यास्तंगतस्यभास्वतोरवेःस्ववालिताश्च्युतानिरालुपानिराश्रयारुवयइवआश्नुवंति
स्म॥किलइवार्थः।भातेर्लुङ्॥अनुवरप्सायां॥सायंकालेतासांरुक्त्वादित्यर्थः।पणपंप्रअवघ
पणपविसाधुःपंक्तिवीथीपदस्याम॥९०॥ ॥विततमिति॥यत्रनगर्यांजनेनलोकेनवणिजा
लाभार्जिविनाआपणोहट्टःपणितुंविक्रेतुंविततंविस्तारितंअखिलंजगतीवस्तुविक्ष्यतेवलोकृत।
एकैकस्यापिवणिजोहट्टेसर्ववस्तुविद्यतइतिभावः केनकस्मिन्निकिमिवमृकंडसूनुमार्कंडे
येनमुनिनापुराप्रलयेहरेर्विष्णोरुदरेजठरेजगतीषुत्रैलोक्येषुलातंवस्त्विववीक्ष्यतेस्मेत्यर्थः।
पणितुंआर्धधातुकेविकल्पादायाभावः।वीक्ष्यतेभूतेपुरायोगेपुरिलुङ्चास्मेइतिलट्
कौंतादेवापत्यार्थेशुभ्रादित्वाढकिकिह्वाद्वोवइलोपोकद्रूइत्यकारलोपेचमार्कंडेयः॥९१॥
समभिति॥ ॥यस्यानगर्याआपणोपणोपणताविक्रेतामलीमसंरूपामंगर्जतमपिराद्धाय

राम
२६

मानमपिअलिंभ्रमरंऊलारवैर्लौकिकोलाहलैर्नीवेतनाज्ञाप्यीत॥ किंकुर्वन्नएणमदैःकस्तूरिका
भिःसमंसहतुलयन्रकिंभूतमलिंसौरभलोभेनसौरभ्याभिलाषेणानिश्चलंकस्तूरिकायाउप
रिस्थितं॥ निश्चलत्वात्समानवर्णत्वाच्चकस्तूरिकायाःसकाशात्तदभिन्नत्वेनयद्यपिज्ञातुंनशक्य
तेतथापिगुंजनाद्भयःऊनशब्दैःगुंऊनस्यांतर्हितत्वादितिभावः। अवैदीतिइणोलुङ्रूपं। तु
लयन्नुत्कयुभितोविनिपपंताच्छेतासंज्ञापूर्वकविधिरवाल्लघुपधगुणाभावः। मलीमसद्योत्सला
तीमिस्त्रीतिसाधुः॥९२॥ ॥रवीति॥ यत्रनगर्यांहिमंशीतैरविकांतमयेनसूर्यकांतबद्धेन
सेतुनातयाशिशिरशिशितौनिशिरात्राविपिगच्छतांस्त्रीपुंसानांचरणौपुरानोदुनोतिनादु
नोत्। किंभूतेनसेतुनासकलंचतदहश्चसकलाहंच्यलनोभिस्तेनाहितआरोपितंउष्माऔ
ष्ण्यंयस्यदिनसूर्यतेजसाव्याप्तेनेत्यर्थः॥ दुनोतिपुरायोगेलट्॥९३॥ ॥विधिरिति॥ आतपः
यत्पथयस्यानगर्याःपंथानंतपागमेग्रीष्मागमेपिनतपतिस्म। नोष्णीचकार॥ किंभूतंश
शिकांतमयंचंद्रकांतमयमतएवविधुदीधितिजेनचंद्रकिरणासंबंधजेनपयसाजलेननि
षधशीलवत्नलस्यभाववत्शीतलं॥ किंभूतःकलितीव्रः कलियुगवदतिदारुणःदिनतप्तोपिवं

श्रि

द्रोदयेस्त्रवद्भिश्चंद्रकांतैरिति शीतलेजातमित्यर्थः॥ यत्पथं ऋगादित्वाधः॥ २४॥ ॥परिरेखेति॥
यानगरी परिखालयच्छलेन परिरचामंडलव्याजेन कुंडलानां रेखावलयं आपापितासती परे
षां शत्रूणां ग्रहणास्य स्वाधीनत्वस्य गोचरो विषयो न। शत्रुभिर्ग्रहीतुं न शक्येत्यर्थः। किंभू
ता फणिभाषिता शेषोक्ता भाष्यस्य फक्किकायं थस्तद्वद्विषमा दुर्ग्रहा शेषव्यतिरिक्तेन ज्ञातु
मशक्या यथा भाष्यफक्किका कररुविता कुंडलेनेति प्रसिद्धः। शेषस्यैव तदर्थज्ञानात्॥ २५॥
मुरवेति॥ ॥यत्रनगर्यां भीमजास्य कामस्य पूजायाः कुसुमस्त्रजः श्रियपुष्पमालायाः
श्रियं शोभां स्वयमात्मनेव आदितस्त्री चकार कामपूजा पुष्पमालास्थाने सैवजातेत्यर्थः।
यतः किंभूता मुखपाणिपदाक्षि आस्यकरचरणानयनैः पंकजैर्गौररक्तनीलोत्पलैरचिता
निर्मिता आपणं गत्वादिकवञ्जवः तथा परेष्वन्येष्वंगेषु चंपकैः चंपापुष्पैरचिता। माला
प्यनेकविधैः पुष्पैः क्रियते वदनकरचरणनेत्रं कमलतुल्यं अन्यदंगं चंपकतुल्यमिति भा
वः। माल्यया यथा कामः प्रसन्नी क्रियतेत थातयेत्यर्थः। अस्थिदधित्यादावंगाधिकारे तस्य
चतउत्तरपदस्यचेति तदंतविध्यनुज्ञानादनङादेशो लोपोन इत्यल्लोपः। आदितआङंदो

राम
२७

नास्यविहरणइतितच्छरुःस्थाधोरितांकारः।ऊरुस्वादंगादितिसिचोलोपः॥१६॥ ॥जघनेति॥शतं
असंख्याताअप्सरसःजघनस्तनभारगौरवात।नितंबकुचयोर्भारेणास्थूलत्वेनगौरवातगु
रुत्वात्वियद्‌आकाशमवलंब्यतेविहर्तुंक्रीडितुमक्षमाअसमर्थाध्रुवंनिश्चितंअतोवीत्पन
त्सखीजनोभैमीसखीजनोपित्वायांनगरीमध्यासत।अध्यतिष्ठन्।यत्सख्यप्यप्सरस्तुल्या
इतिभावः।अभ्यर्हितत्वाज्जघनस्यपूर्वनिपातः।यांअधिशीङ्इतिकर्मत्वं॥१७॥ ॥स्थितीति॥
यानगरीस्थित्यास्वियस्वीयावारानतिक्रमेणशालिनःशोभमानाःसमस्तावर्णायस्यात
स्याभावस्तेनातांकथंनेकप्रकारेणनविभर्तुअपितुविभर्त्येव।अतएवचित्रमप्याश्चर्यरूपाअ
न्यत्रब्राह्मणावर्णाःनांसंकरानतिक्रमणेनशालिनःशोभमानाःसमस्ताःवर्णादत्रचतद
भावात्आश्चर्यरूपत्वं।ब्राह्मणादपोत्रसंकीर्णास्तिष्ठतीत्यर्थः॥अभचूयाचित्रमयीले
ख्यप्रचुरास्ताछित्वापरस्परानतिक्रमेणशालिनःसर्वेनीलपीतादिवर्णायस्यांतद्भावंकथं
नाबिभर्तुअपितुभर्त्येववासमुच्चयेवा।यस्मात्तयाकलिताःअंगीकृताःअनल्पानांबहूनांन
वादीनांमुखामुखशब्दाययाएवंकृतातस्मात्स्वरभेदमुदात्तमनेकशब्दत्वंनरकाखिरगा

१ना

दिशब्दानां भेदं कोलाहलवशात् घर्घरशब्दं कैवीथं नोपैतु। अथ चकलितोंगी कृतोवादत्वादन
ल्पमुखा ब्राह्मणास्तेषामाखो वेदरूपो यायज्ञांतो वा यस्यासा स्वरभेदमुदात्तिभेदं ओंकारा
दिभेदं वा कथं नापैतु। यद्वा स्थितो यो वर्णा नामष्टौ स्थानानि ताभिः शालिनः समस्ता वर्णाभि
क्षराणि यस्यां आम्नाणाः सलक्षणा वेदं यत्र पठंतीत्यर्थः॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कंठः शि
रस्तथा। जिह्वामूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च तालु चेति शिक्षायां। अथ च स्वः स्वर्गो दभेदं स्वर्ग
साम्य कथं न प्राप्नोतु स्वर्गे अनल्पमुखस्य ब्रह्मणः आरवः शब्दो विद्यते तस्मात्स्वर्गेण स
है कत्वं युज्यते। या बहुमुखा रवा सा स्वरभेदं कथमुपैतु अपितु न कोरवक बाहुल्या स्त्रीपुं
सादि स्वरभेदो नोपलभ्यत इत्यर्थः॥ वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाक्षरे। आलेख्याश्च
र्ययोश्चित्रमित्यमरः॥ १८॥ ॥ स्फुरु चेति॥ माणिकैः संकीर्णैरलविरोधैर्निर्मिता यदालयाः य राम
स्यां गृहा स्वरुचा गृह कांत्या अरुणा या रक्तया पताकया कृत्या निशि रात्रौ सुधाकरं च अम २८
तिनिधिं चंद्रं बहुधानेकप्रकारं लिलिहुः अस्पृषत पताकयाति बद्धीत्वं स्पृष्टता सापि
आरक्ता भवति। किं भूताः दिनं समस्त दिवसे सन्नी युषा संगतेनार्केण सूर्येण हृत्वाउ

ल्लषः उत्कृष्टा बहुतरा उद्भूता वा तृट् पिपासा येषां अन्योपि सूर्यतेजसा तप्तो रात्रौ जिह्वया शी
तलं मधुरं च वस्तु लेढि। अत्युष्णा इति भावः। दिनं अत्यंतसंयोगे द्वितीया। उषेप्यपि वा नित्यत्रोप
त्यस्यातंत्रत्वादनुपसर्गस्यान्योपसर्गस्य च भवती युक्तत्वात्समीक्षुषेति साधुः। बहुधेति
बहुगणेति संख्यात्वात् संख्याया विधार्थे इति धा प्रत्ययः। लिहः स्वरितत्वादकर्त्रभिप्राये क्रि
याफले परस्मैपदं॥९९॥ ॥लिलिह इति॥ पूर्वोक्त एवार्थो जिह्वापदप्रक्षेपेण वर्णितः। लिहः
स्वरितत्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफले तङ्। श्रितामिति पाठः। अर्ककरैः श्रितं सामीप्यादभिप्राप्तं।
स्थितमित्यपि क्वचित्। अर्ककरैः पिपासुस्थितं अर्ककरैस्तप्तमित्यर्थः॥१००॥ ॥अमृतेति॥
पीतया गौर्या यस्याः नगर्या वलभी पताकया वलभीसंज्ञकगृहविशेषा वेडयंत्याभितं
संबद्धं अमृतद्युतेश्चंद्रस्य लक्ष्म्यलांछनं कर्तृ वलयाश्चिता मंडले मंडलीभूतः शेषस्तस्मि
न्नैवैते एवं शीलस्य पीतवाससो विष्णोः सविवृतां साम्यमादितप्राप्यतद्दर्शनं भवेत्यर्थः॥
कलंकमभितो वर्तमानस्य चंद्रस्य शेषसाम्यं पीतपताकायाः पीतवस्त्रसाम्यं अत्यु
च्चत्वं युज्यते॥१०१॥ ॥अभ्रांतेति॥ यस्याः प्रासादानां देवगृहराजगृहाणां पंडुकूलवल्लिः

57

यैलग्यंतिरु पश्चेतपद्द्कू कवल्लिः१

अलिनां दोलैर्वायुकर्तृकचालनैः द्विकआकाशं मंदाकिनी नुस्वर्गगिवअरवेलतविक्रीडतुरिवा
पैवितर्कैर्वा किंहृता मंदाकिनी गाधिसुतेन विश्वामित्रेण पूर्वं ताभि घटिता अर्धनिर्मिता पश्चा
त्ब्रह्मस्कृत्या सुक्तात्यक्ता। किंभूतेन आश्रांतश्रुतिपाठेन निरंतरवेदपाठेन पूताभ्यः पवित्रा
भ्यो रसनाभ्यो जिह्वाभ्यः आविर्भूतेषु प्रकटीभूतेषु भूरिषु बहुषु सूक्तेषु सूक्तिषु अजिह्मा अ
नलसा ब्रह्ममुखैर्वा घाश्चत्वार्य्यपि ब्रह्ममुखानि तैर्विधित्सिता विघ्नवनीकृता नवान्हतनास्व
र्गक्रियाकेलिः स्वर्गनिर्मितिक्रीडा यस्य तेन। पूर्वमर्धकृतां स्रष्टिं ब्रह्मादिभिरर्थितां विश्वामि
त्रो मुंचदितिपुराणादो। लता वायुना चंचलीक्रियते। सा भित्वईंड्रुउष्णुनइत्यमरः। सा
पि घटितेत्यत्र सामीतिसमासः॥१०२॥ ॥यदिति॥ यस्या नगर्यां विमलानि नीळरत्ननि
र्मितवेश्मानि गृहाणि येषां रश्मिभिः किरणैः भ्रमरिता भ्रमरीताकृतैः कृत्वा भ्रमरवदाच
रिता भावादी क्षिपयस्याः सापवधि धाश्रुखिसौधवस्त्रवल्लिः धवलगृहांतरपताकापंक्तिः
दिवसकरस्य सूर्यस्य अंकतले समीपाधोभागे उत्संगतले चला चंचला लुठंती क्री
डंती सती शमनस्वसुः यमभगिन्याः यमुनायाः शिशुत्वं अलभत प्रापा वालिकाम

राम
२९

मुनेर्वशो भतेस्मेत्यर्थः॥ सापिरुपामापितुःसूर्यस्यसपीपेशिशुत्वात्संबलीलुंठनंकरोति।शिशुत्वंय
मुनापत्यत्वमितिकेचित।उत्पूर्त्वंसूत्पत॥१०३॥ ॥स्वप्राणेति॥यत्कामिनीयस्याः नगयाः स्त्रीअप्सत
रसामेघवेगेनअध्वनिमार्गेरसात्देवमजनिताप्रातःप्रियानुरागाच्छायातीगच्छंतीसतीयघस्मा
न्निमर्षीतीमेघोपलक्षितमपिबिलंअभयनेत्रसंकोचनंप्रापातेनकारणेनसास्त्रीविमानेन
कालतंगमिकामीहतंव्योमगगनंयाभिरेवंविधाः साक्षात्प्रत्यक्षदृश्यमानाअप्सरसएवाभ
वत्।किंकृत्वानिडंयत्फलिसौधंक्रीडागृहंतस्याशिखरात्श्रृंगात्पाथोदंमेघमारुह्य।किंभू
तंपाथोदंस्वप्राणेश्वरःस्वामीयस्तस्यनर्महर्म्येक्रीडागृहंतस्यकेटकेमध्यप्रदेशआतिथ्य
ग्रहायप्राघुणकपूजाग्रहणायकटकप्रासयइतियावत्तस्येउत्सुकस्तुल्कंठितंसहनसौ
दर्येणाविमानतुल्यमेघाधिरोहेणाकाशागमनेनेतिमेघाप्राप्तेश्चदेवागनातुल्याजात
तिभावः हर्म्याणामुच्चतरत्वंसूचितंकटकशिखरपदाभ्यामपिप्रासितास्तकाभ्यामितित्य
क्ततीयासप्तम्योः प्रसंगात्आतिथ्यग्रहवायाः शुभविधिततास्तुकमितिव्यारव्येयंवाकामि
न्यपेक्षयाशुभकर्मत्वं।व्योमानइतिअनोबहुव्रीहेरितिनङीपराश्चित्रयांबहुष्वप्सरसइत्सम

रः॥१९४॥ ॥वेदभति॥ यस्या नगर्या गोग्रासस्यप्रदानलक्षणंव्रतंपुण्यंनीलत्वात्अंकुरै
रेव दर्भैः अविश्रांतं अनवरतं उज्जृंभते स्म वर्द्धते स्म। किंभूतैः ((केलिशैले भैमीक्रीडाप
र्वते नरकतारत्नविशेषनिर्मितशिखरादुच्छ्रितैरूर्ध्वगामिभिः। तथा ब्रह्मांडाघातेन ब्र
ह्मांडसंघट्टनेन मग्नः स्यदजो वेगजो मदो गर्वो येषां तद्भावस्तत्ता तया क्रियालक्ष्येव ध्व
तं आवाङ्मुखत्वं व्याधुतदृनयैः। अतएव कीदृग्विस्वर्गंउत्तानगायाः ः उत्तानगामिन्याः कस्या
सुरसुरभेर्देवगव्याः आस्पदे रां सुखप्रदे रां नगताग्रैः प्राप्ताग्रैः सर्वस्या अपि सुखं प्रा
प्ताग्रैः। अनेकमरकतरत्ननिर्मितो भैमीक्रीडाशैलः तत उच्छ्रिताः किरणा या यावद्ब्रह्मां
डं गतास्तत उपरिगमनाभावान्निवृत्ता देवगवीनामुत्तानगामित्वात् सुखपातितोद्दे
नुग्धा जाता इति भावः। उत्ताना वै देवगवा वहंतीति श्रुतेः। अन्योऽपि भग्नगर्वो लज्जया धोमु
खो भवति॥१०५॥ ॥विधीति॥ तत्र नगर्यां भैमीवनेन सह हंसः रमणीयत्वाल्लब्धतरीभैः
त्तैः आकृष्टमनाः व्यरविरावितः। किंभूतेन तरूणां आलवालैर्जलाधानैः कर्तृभिः विफ
लित व्यर्थीकृतं जलसेकप्रक्रियागौरवं जलसेवनप्रकारभारो यस्य। किंभूतैराविद

मद्भिश्चंद्रकांतैरुपकुल्यानि निर्मितानि तैः पुनः किंभूतैः विधुकरपरिरंभाचंद्रकिरणासंपर्कादा
नः स्वस्य निःष्यंदेनेन निर्झरोदकेन पूर्णैः वृक्षाणां आलवालपूरणप्रयासश्चंद्रकांतैर्निर्मि
तत्वात्तैरेव क्रियंत इति भावः॥ निष्पंद इति अनुविपर्याभिनिभ्य इति षत्वं॥१०६॥ ॥अथेति॥
अथानंतरं कनकपत्रसुवर्णपक्षो हंसः तत्र वने तां राजपुत्रीं भैमीं अखिललक्ष्मीं चकार नेत्र
गोचरीचकार। किंभूतां सदृशाभासां समानकांतीनां सखीनां सदसि सभायां विस्फुरंतीं
शेषेणादीप्यमानां किं तया शुद्धपरिषदि नक्षत्रसभायां मध्यस्थाधिनीशीतांशुलेखा
चंद्ररेखा तस्या अनुकरणे अनुकारे पटुः समर्था लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तां। सदृशादीप्ति
तेपि नक्षत्रापेक्षया चंद्रलेखा यथाधिका तथा सख्यपेक्षयासेति। भैमी सखीनां
तस्मादरूपकथनमत्यसुंदरीभ्यो विशिष्टसौंदर्यप्रतिपादनार्थं। स्तोयराजभोजत्वे
नोभ्योक्तुहितुः पुत्रदेरीति दुहितृशब्दस्य पुत्रदादेशे टित्वात् ङीपि राजपुत्रीति। केचित्तु राड्
रवाक्षिपुपुत्रशब्दं पठंति तन्न पुरुकुत पुत्रीत्यादिसिद्धं। विस्फुरंती विस्फुरतिस्फुलत्योरिति
षत्वं। लक्ष्मीसमोसांतविधेरनित्यत्वात्कब्भावः॥१०७॥ ॥भ्रमणेति॥ तेन खगेन हंसे

ऊर्ध्वे ऊर्ध्वप्रदेशे राशिपरिधिरिव चंद्रपरिवेष इव मंडलस्तेनोभ्रमणामकृतेत्यर्थः। अवर
तः पक्षिणो मंडलगतिः क्रियास्वभावः किंभूतेन भ्रमेण रयेण परिभ्रमणवेगेन विकीर्णा
प्रस्तारितास्वर्णभास्त्वसुवर्णदीप्तिर्येन तथा कृ वन अधः कस्मिन्नधःप्रदेशे पतनयोग्यं
देशं स्थानं अन्विष्यता पर्यालोचयता। किंभूतः। राशिपरिधिः अदसीयं अमुष्याभिम्या
आयं तं मुखं विधुं मुखं चंद्रं सेवितुं परिचुंबितुं लंबमानोधः प्रदेशमागतः अदसीयत्व
दादित्वाद्वृद्धाछः भस्याढे तद्धितइति पुंवद्भावः। बिंबोस्त्री मंडलं त्रिष्वित्यमरः॥१०८॥ ॥
अन्वितं॥ ॥विपिनभुवि वनप्रदेशे सखीभिः सार्धं सह आबद्धकेलिं कृतं क्रीडां भैमीप्रे
क्ष्य दृष्ट्वा पक्षिणो हंसस्य इति मतिर्बुद्धिरुदयासीत् उत्पन्ना बभूव। इति किं सा प्रसिद्धा श
ची द्राणी घृताची मुखाभिः घृताची प्रभृतिभिः सहचरीभिरप्सरोभिः सखीभिः सहसा
उच्चैरतिशायेन इत्थमनेन प्रकारेण भैमीवदिति भावत्यर्थः। नंदनानंदं नंदनवने क्री
डनानुभवति ततोपीयमधिकेति भावत्यर्थः॥ एवं क्रीडासुखं शच्या अपि नास्तीत्यर्थः।
नानुभवति अपितु सैवेयं किं नंदनानंदमनुभवतीति या भैमीतत्सखी वनानां शचीध

राम
३१

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1411
Dist. Nagpur

```
[OrderDescription]
,CREATED=17.10.20 11:22
,TRANSFERRED=2020/10/17 at 11:30:15
,PAGES=62
,TYPE=STD
,NAME=S0004073
,Book Name=M-1411-NAISHDHIYE TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
```

```
FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
```

```
FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,
```